

II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da Modern Protez İmalatı Girişimleri*

Modern Prosthetic Manufacturing in Istanbul: Initiatives Taken Under the Reign of Abdülhamid II

Esat Aktaş¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt, Türkiye

ORCID: E.A. 0000-0003-4197-8470

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Esat Aktaş,

Bayburt Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

Bayburt, Türkiye

E-posta/E-mail: esataktas@bayburt.edu.tr

Başvuru/Submitted: 20.04.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:

25.04.2021

Son Revizyon/Last Revision Received:

18.10.2021

Kabul/Accepted: 20.10.2021

Atıf/Citation: Aktaş, Esat. "II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da Modern Protez İmalatı Girişimleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 1 (2022): 35-67.

<https://doi.org/10.26650/oba.923514>

Öz

Zihinsel ve bedensel engellilik durumu, doğuştan olabileceği gibi hayatın akışı içerisinde de meydana gelebilir. Her toplumda olabilecek engellilik hâli, Osmanlı toplumundaki insanlarda da görülmüştür. Bu doğrultuda, hastalık ya da kaza sonucunda kaybedilen uzvun yerine "suni uzuv" olarak isimlendirilen protezler yapılmıştır. Kullanılan protezler içinde kol, bacak ve göz protezleri yer almaktadır. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da yaygın imâl edilen protezler, Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın sonunda, II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) yapılmaya başlanmıştır. Döneme ait arşiv belgelerinde ise ağırlıklı olarak protez bacak yapımına dair talepler dikkati çekmektedir. Devlet, Paris'teki bir atölyeye bu işe yatkın kişileri protez yapımını öğrenmeleri için göndermiştir. Bununla birlikte ihtiyaç duyan imalathaneler, Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire başta olmak üzere devletin çeşitli birimlerinde kurulmuştur. Özel imalathanelerin de bulunduğu İstanbul'da, protez masraflarının devlet tarafından karşılanması için birçok engelli tarafından başvuru yapılmıştır. Protez için yapılan talepler, ilgili kurumlarca değerlendirilmiş ve sosyal devlet olmanın gereği olarak bunların büyük kısmının masrafı da devlet tarafından karşılanmıştır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı toplumu, Sosyal devlet, Engellilik, Protezler, Yapay uzuv, Yapay organ

ABSTRACT

Mental and physical disabilities can be congenital or acquired at any stage in life. As in any other society, these disabilities were also prevalent among the Ottomans. Accordingly, prostheses, also called "artificial limbs," were manufactured to replace limbs lost as a result of illness or accident. Commonly used prostheses include those for legs, arms, and eyes. Although prostheses were already manufactured in Europe in the 19th century, initiatives to introduce them in Istanbul began in the reign of Abdülhamid II in the late 19th century. The archival documents from this period typically relate

instances of demands made for the manufacture of prosthetic legs. Skilled individuals were sent to Paris to attend a workshop for and undergo training in manufacturing prostheses. In addition, factories were established at various units of the Imperial Dockyards (*Tersane-i Amire*) and in the State Gun Factory (*Tophane-i Amire*). Private workshops producing prosthetic devices were also prevalent. The demands for prostheses were evaluated by the relevant institutions and the expenditures incurred for most of them were covered by the state in the capacity of its identification as a social state.

Keywords: Ottoman society, Social state, Disability, Prosthesis, Artificial limbs

*Bu makale, 22-24 Ekim 2018 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen *Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi*'nde sunulan ve özeti yayınlanan "II. Abdülhamid Dönemi'nde Protez İmalatı ve Protez Bacak Kullanımı" isimli bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş tam metin hâlidir.

Giriş

Protez, genel olarak bir uç organın görevini kısmen yerine getirecek yapay organa denir.¹ Bu genel tanımlamadan ve *uç organ* ifadesinden hareketle protezin kol, bacak, göz, burun, yüz ve benzeri organ ve dokuları kapsadığı anlaşılmaktadır. Çalışma konusu itibarıyla ve daha özelinde de protez, doğuştan eksik ya da kaza ve hastalık sebebiyle ampute edilen kol veya bacağın yerine o organın görevlerini ve estetiğini kazandırabilecek yapay kol veya bacak olarak tanımlanır.² MÖ. 484 yılına ait Herodot'un kayıtlarında ilk amputasyonun yapıldığı ifade edilmektedir. Bu amputasyonun, Hegesistratos isimli bir Pers askerinin travma neticesinde kendi ayağını kesmesiyle meydana geldiği ve yerine de tahtadan yapma bir protez takıldığı bildirilmektedir.³ Bu eyleme, kurtuluş için başvuran Hegesistratos'un asker değil kâhin olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Ancak hangi sebeple olursa olsun yaptığı işin sonucunda ayağını kaybettiği ve onun yerini protez olarak zikredilen dış destek malzemesinin aldığı görülmektedir. Bunun dışında proteze dair izlere, Hint edebiyatında da rastlanmaktadır.⁵

Protez olarak, Orta Çağ'a kadar temel malzemesi ağaç olan tahta bacaklar ve kancalı kollar kullanıldı. Bunlar kaba ve ağır malzemeler olmasına rağmen dönemin protezleri olarak kabul görmektedir.⁶ En eski protez, 1858 yılında İtalya'nın Capua şehrinde bir mezarda bulunan ve Londra'daki Royal College Müzesinde sergilenen ahşap bacaktır.⁷ Bu protez, Samnite [Samnit] savaşlarından (MÖ. 344-290) kalma; bronz takozlu ve deri kayışlı bir Roma protezidir.⁸ Bununla birlikte Finch, ilk protez örneklerinin eski Mısır'a kadar götürülebileceğini iddia etmektedir. Thebes kentinde biri on dokuzuncu yüzyılın sonlarında diğeri de 2000'li yıllarda keşfedilen iki Mısırlıya ait yapay ayak parmakları bulunmuştu. Finch, ekibiyle birlikte yürüttüğü çalışmaların neticesinden hareketle bunların Capua'daki protezden daha eskiye dayandığını öne sürmektedir.⁹

Rönesans Dönemi'nde savaşta rakibe sert eylemler gerçekleştirmek ve üstünlük sağlamak amacıyla yetenekli metal ustaları tarafından savaşçılar için daha fonksiyonel

1 Serap Alsancak, "Ortez ve Protez Tarihçesi," *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi* 1, 1 (2000): 27.

2 Serap Alsancak, "Protez tanımı, tarihçesi, alt ekstremité amputasyonları, nedenleri, seviyeleri," erişim: 06.05.2021, https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/36411/mod_resource/content/1/Protez%20tan%C4%B1m%C4%B1%2C%20tarih%C3%A7esi%2C%20alt%20ekstremité%20amputasyonlar%C4%B1%20nedenleri%2C%20seviyeleri.pdf

3 Alsancak, "Ortez ve Protez Tarihçesi," 27-28.

4 Herodotos, *Tarih-Dokuzuncu Kitap*, çev. Müntekim Ökten (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2006), 705-706.

5 O. Fliegel ve S. G. Feuer, "Historical Development of Lower-Extremity Prostheses," *Orthopedic & Prosthetic Appliance Journal* December (1966): 313-314.

6 Leman Birdane vd., "The Development of Artificial Organs and Prostheses Worldwide and in the Ottoman Empire," *Journal of Medical Biography* 21, 3 (2016): 323.

7 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses," 313, 315.

8 İlhan Ovalıoğlu, "Protezin Tarihçesi," *Yediküta Dergisi* 35 (2011): 49.

9 Daha geniş bilgi için bkz. Jacqueline Finch, "The Ancient Origins of Prosthetic Medicine," *The Lancet* 377, 9765 (2011): 548-549.

protezler üretildi. Diğer taraftan bu protezler, onların engellilik hâlini saklamalarına da yaramaktaydı.¹⁰ Bu sürecin devamında bir veya birden fazla uzvu kesilmiş kimselerin tedavisinde ve protezlerin üretiminde dikkate değer bir ilerleme kaydedildi. Modern dönem protezlerinin öncüsü olan Fransız Cerrah Ambroise Paré (1510-1590), ampütasyon ve protez fikrini hayata geçirerek¹¹ ampüte edilmiş uzuvların yerine bir kol ve bir bacak protezi üretti.¹² Paré, üretim sürecine çilingir olan Küçük Lorraine'i de dahil ederek esnafla iş birliği yapan ilk cerrah oldu. Üretilen bu protezin kaba ve ağır olmasına rağmen günümüz protezlerinin temel prensiplerini bünyesinde barındırdığı ifade edilmektedir.¹³ Bu bilgiden hareketle de söz konusu protezin eklemli olduğu tahmin edilmektedir. Zira Paré, bu uygulamalarıyla daha sonraki gelişmelere de öncülük etti. Nitekim 1696 yılında Hollandalı Cerrah Verduin'in bacak kısmı ahşaptan olan bakır soketli diz altı bir protez üretmesi, 1775'te Ravaton'un, 1776'da Charles White'nin, 1796'da Bruenninghausen ve Ruehl'in yine diz altı protezler üretmeleri bunu göstermektedir.¹⁴

On dokuzuncu yüzyılda protez üretimi yeni bir boyut kazandı. Edinburglu tamirci Gavin Wilson¹⁵ ve İngiliz James Potts, bir diz üstü protez yaptılar. Potts'un yapmış olduğu protez,¹⁶ savaşta bacağını kaybeden Anglesey tarafından kullanıldığından *Anglesey bacağı* olarak isimlendirildi.¹⁷ Bu protez şekli, İngiltere'de Birinci Dünya Savaşı'na kadar kullanıldı. Aynı dönemde ünlü diğer bir protez ise Philadelphia'lı Doktor Palmer tarafından tasarlanan ve kendi adıyla anılan *Palmer bacağı* idi.¹⁸ 1846'da Amerika'da imâl edilen Palmer bacağı, Londra'da düzenlenen dünya sergisinde birinci oldu.¹⁹ Ahşaptan yapılan ve hareketli diz ve bilek bağlantıları olan bu protez, ilerleyen yıllarda geliştirilerek Amerika, İngiltere ve Fransa'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar *Amerikan bacak* adıyla yaygın bir şekilde kullanıldı.²⁰

Protezleri kullanışlı hâle getiren, tasarımları ve malzemeleridir. Bu bakımdan tarihi süreç içerisinde malzemelerde yıllara ve ülkelere göre farklılıklar görülebilmektedir. On dokuzuncu yüzyıldan öncesine ait protez örnekleri içerisinde metalden yapılanların kalıcı olduğu anlaşılmaktadır. Zira diğer malzemelerin yok olduğu ve bu durumun da dönemdeki protezlerin yorumlanmasını etkilediği ifade edilmektedir.²¹ Bununla birlikte protezleri

10 John Kirkup, *A History of Limb Amputation* (London: Springer, 2007), 158.

11 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses," 317; Alsancak, "Ortez ve Protez Tarihi," 28.

12 Birdane vd., "The Development of Artificial Organs and Prostheses," 324.

13 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses," 317.

14 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses," 317-318.

15 Aynı yer.

16 Alsancak, "Ortez ve Protez Tarihi," 29.

17 Birdane vd., "The Development of Artificial Organs and Prostheses...", 324.

18 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses," 319.

19 Cevat Alpsoy, *Suni Uzuv ve Ortopedik Cihazlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1951), 5.

20 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses," 319.

21 Kirkup, *A History of Limb Amputation*, 159.

kullanacak olanların rahatlığının dikkate alınmış olabileceği ve bu durumun da malzeme değişimini etkilediği tahmin edilmektedir. Bu açıdan Almanya’da ilk başlarda protez imâline deri ve çelik kullanılırken sonraki dönemlerde ağaç kullanıldı.²² 1860 yılında Marks, ahşap yerine sert lastik kullanırken Hanger, bunu geliştirerek protez ayakların içine lastik yastıklar yerleştirdi. Hanger, diz üstü protezlerinde yeni bir modelleme olan “suction” (vakum süspansiyon) tekniğini kullanarak bir protez üretti. Aynı dönemde Amerikalı Parmelee de bu tekniği kullandı ve geliştirdi.²³ Amerika’da sert plastikten daha kullanışlı olan kauçuk malzemenin tercih edilmesi, protez imalatında yeni bir dönemi başlattı.²⁴ 1912’de İngiliz Marcel Desoutter, protezlerin daha hafif olmasını sağlayan alüminyum malzemeden yapmış bir protezi tanıttı.²⁵ Bu gelişmeden sonra hafif madenler, daha çok tercih edilir oldu.²⁶ Birinci Dünya Savaşı ise protez üretimi ve bu alandaki kurumsallaşmayı yakından etkiledi. Bu dönemde Amerika’daki gelişmeler dikkat çekmekle birlikte protez üretimindeki çalışmalarda ülkeler arasında iş birliği de geliştirildi.²⁷

Osmanlı Devleti’nde bu gelişmeler ışığında modern protez imâline dair çalışmalar, on dokuzuncu yüzyılın sonunda başladı. Dönemin padişahı II. Abdülhamid, devletin modern ilerlemelere ayak uydurması için çeşitli alanlardaki yeniliklere ivme kazandırdığı gibi sosyal devletin gereklerini yerine getirmeye de çalışmaktaydı. Döneminde birçok hayır kurumunun açılması, fakir-fukara ahaliye yardımlar vasıtasıyla el uzatılması, öksüz ve yetimlere sahip çıkılması, tesis edilen hastane ve okullar, bu gerekliliğin mahsulü olarak değerlendirilmektedir. Bunların içinde engelli eğitiminin devletin eğitim politikasına dâhil edilmesi, görme, işitme ve konuşma engelli çocuklar için okul açılması önemlidir.²⁸ II. Abdülhamid Dönemi’nde engelliler için diğer bir gelişme, belgelerde “sûni aza” veya “sûni uzuv” olarak ifade edilen protez konusunda oldu.

Amaç, Yöntem ve Kaynaklar

Bu çalışmada, II. Abdülhamid Dönemi’nde protezlerin ne zamandan itibaren imâl edilmeye başlandığı, devletin hangi birimlerinde protez yapıldığı, bu gelişmenin bedensel

22 Alpsy, *Suni Uzuv ve Ortopedik Cihazlar*, 5-6.

23 Alsancak, “Ortez ve Protez Tarihçesi,” 28-29.

24 Alpsy, *Suni Uzuv ve Ortopedik Cihazlar*, 5.

25 Fliegel ve Feuer, “Extremity Prostheses,” 321.

26 Alpsy, *Suni Uzuv ve Ortopedik Cihazlar*, 5.

27 Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler için ayrıca bkz. Kirkup, *A History of Limb Amputation*, 163-164.

28 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet-Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914* (İstanbul: İletişim, 2008); İzi Karakaş Özbayrak, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)* (İstanbul: Libra, 2011); Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti’nde Engelliler ve Engelli Eğitimi Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi* (İstanbul: Libra, 2013); Fatih Demirel, *Osmanlı’da Sağır-Dilsiz ve Amâların Eğitimi Dilsiz ve Amâ Mektebi* (İstanbul: İdeal Kültür, 2013); Kamuran Şimşek, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti’nde Engelliler ve Engelli Politikaları (1876-1909)” (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2017).

engellilere etkisi ve devletin engellilere bakış açısının ne yönde olduğu tespit edilmeye çalışıldı. Çalışmanın temel malzemesini Osmanlı Arşivindeki belgeler oluşturmaktadır. Konuyla ilgili söz konusu arşivde 2017-2018 yıllarında araştırma yapılmış, ardından arşiv tekrar incelenerek yeni belgelere ulaşılmıştır. Belgelerin bir kısmının bu alanda atölye ve imalathanelerin açılmasına yönelik olduğu, ancak önemli sayıda belgenin proteze ihtiyaç duyan insanların taleplerine dair yazışmaları kapsadığı anlaşılmıştır. Bu belgeler analize tabi tutulmuş ve hem proteze ihtiyaç duyan hastaların durumu, hem de kurumsal gelişmeler tespit edilmeye çalışılmıştır. 2017-2018 yıllarında yapılan araştırmaya göre altmışa yakın protez başvurusunun olduğu görülmüştü. Bu başvuruların 54'ünün ayak ve bacak, birkaçının da el ve kol için olduğu tespit edilmişti. Güncel arşiv verilerine göre -Osmanlı Arşivinde yeni açılan fonlar ve belgeler ışığında- bu sayının arttığı görülmektedir. Bazı belgelerde kaç hastadan bahsedildiği tam olarak açık değildir. Bundan hareketle en az 90 kişinin bacak ve ayak protezi, 8 kişinin de kol ve el protezi için talepte bulunduğu tespit edilmiştir. 98 protez talebinin içerisinde %90'ının bacak ve ayak üzerine olması, çalışmamızın şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

Konuya dair başka çalışmalar da bulunmaktadır. Birdane, Cingi, Elçioğlu ve Muluk tarafından hazırlanan makale²⁹ genel mahiyette olup bu çalışmada devlete ait protez üretim birimleri ve yılları tam olarak tespit edilmemiştir. Aynı eksiklik Heybet tarafından yayınlanan makalede³⁰ de görülmektedir. Bu çalışma, protez imalatı için önemli isimlerden olan Hüseyin Efendi'yle ilgili bilgilerin bir kısmını içerse de daha ziyade Hamidiye Etfal Hastanesindeki pediatrik fizyoterapi çalışmaları üzerine yoğunlaşmaktadır. Yine diğer bir makale, Gültekin tarafından kaleme alınmıştır.³¹ Bu çalışmada, eski bilinenlerden Sadeddin Paşa'ya protez getirtilmesi bilgisinin yanlışlığı ortaya konulmaktadır. Paris'te fabrikası bulunan Mösyö Mathieu'ya yaptırılan protezin Sadeddin Paşa'ya değil Rauf Paşa'ya ait olduğu tespit edilmiştir. Bu makalede, daha ziyade Osmanlı Devleti'nin protez atölyesi için girişimleri, Mösyö Mathieu ile bağlantıya geçilmesi ve bu kişinin İstanbul'a gelme süreci işlenmektedir. Kurumlardaki protez çalışmalarına dair bazı bilgiler verilmişse de kurumsal gelişmenin tam anlamıyla ortaya konulmadığı düşünülmektedir. Yine harp malûlleri ile ilgili Kurnaz Şahin tarafından kaleme alınan doktora tezi de protezle ilgili II. Abdülhamid sonrasındaki bilgileri içermektedir.³² Bu konuda bilgi veren diğer bir çalışma, Şimşek tarafından engelliler üzerine hazırlanan doktora tezidir.³³ Protez taleplerinin bir kısmına değinilen çalışmada, Osmanlı'daki

29 Birdane vd., "The Development of Artificial Organs and Prostheses...".

30 Safa Heybet, "Bahriye Sağ Kolağası Hüseyin Efendi; Hamidiye Etfal Hastanesi'nde İlk Pediatrik Fizyoterapi ve Ortez-Protez Uygulamaları", *Lokman Hekim Dergisi* 10, 1 (2020).

31 Elif Gültekin, "The First Production of Artificial Limbs in The Ottoman State," *Lokman Hekim Dergisi* 11, 1 (2021).

32 Feyza Kurnaz Şahin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyo-Ekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)" (Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2012).

33 Şimşek, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti'nde Engelliler...".

kurumsal gelişim kısmının eksik kaldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda İstanbul'da protez imâlinin gelişimi, bir paşanın protez ihtiyacı üzerinden şekillendirilmektedir. Bundan hareketle İstanbul'da protez yapımının Mathieu ile iletişime geçilmesiyle başlatıldığı kabul edilmektedir. Bu değerlendirmeler, devlet birimlerinde protez imâl edilmesi açısından doğrudur. Ancak yapılan çalışmalarda dikkatten kaçan önemli bir hususun İstanbul'da özel çalışan birinin olmasıdır. Bu kişi, cerrahî malzeme ve protez konusunda da Saray'la bağlantısı olan Hugo Avellis'tir. 1890'lı yıllara ait birkaç protez örneğinde ismi farklı şekillerle Gültekin ve Şimşek'in çalışmalarında zikredilse de bu kişinin kim olduğunun üzerinde durulmamıştır. Ancak yapılan inceleme neticesinde kendi atölyesinde protez üreten Avellis'in Saray'ın tedarikçisi olarak 1880'li yıllardan itibaren bu işle ilgilendiği görülmektedir.

Bu çalışmayla Osmanlı'da protez yapımının başlangıcı, kurumsal gelişmenin ne yönde seyrettiği, hangi birimlerde protez imâl edildiği ve devlet birimlerinde protez imâlinin engellilere nasıl yansıdığı konuları üzerinde durularak Osmanlı'da modern protez imalatının seyri ve etkisi açıklanmaya çalışılmaktadır.

İstanbul'da İlk Protezlerin İmâl Edilmesi ve Hugo Avellis

Osmanlı Arşivi'nden ulaşılabilen belgelere göre proteze dair yazışmaların 1890 yılından itibaren başladığı görülmektedir. Bunların ilki Mamuretülaziz (Elaziz) vilayetinden gönderilen bir arzuhaldir. Söz konusu arzuhalde Malatya'nın Sefer köyünden Ömer oğlu Mahmud, Kırım Savaşı'nda ayaklarında oluşan sızının daha sonradan iltihap hâline geldiğini ve bu sebeple de ayağının kesildiğini bildirmektedir. Belgeden anlaşıldığına göre ayağını kaybeden bu şahsa daha önceki yıllarda protez yapılarak hareket imkânı sağlanmıştı. Mahmud, yaptırdığı protezin parasını talep etmemekle birlikte geçimini temin etmek için uygun bir iş verilmesini istemekteydi.³⁴ Mahmud'un kullandığı protezin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilgisine ulaşılamamaktadır. Fakat bu arzuhal, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde protez kullanımını göstermesi açısından önemli bir bilgi sunmaktadır.

Hastalık dolayısıyla bacağı dizinden kesilmiş olan Kudüslü Merzuk ile bir bacağı tümörden kaybetmiş Hacı Abdülaziz, 1891 yılında protez yapılması talebinde bulunmuşlardı. Bu şahısların yapılmasını istedikleri protezlerin 400-500 kuruşa imâl ettirilebileceği tespit edildi. Ayrıca protez masraflarının *atiyye-i seniyye*³⁵ ödeneğinden verilmesi uygun görüldü ve yapılacak protezlerin de Mekteb-i Tıbbiye tarafından satın alınması için emir verildi.³⁶

34 T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubu Kalemi (DH.MKT.) 1737/12, 14 Haziran 1306 (26 Haziran 1890).

35 *Atiyye*, Arapça bir kelime olup hediye anlamına gelmektedir. *Atiyye-i seniyye* ise padişahların verdikleri hediyeler için kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2004), 1: 110.

36 BOA, DH.MKT. 1867/12, 31 Ağustos 1307 (12 Eylül 1891).

Bahsedilen örnekler birkaç kişiyle sınırlı olsa da başka hastaların olduğunu tahmin etmek güç değildir. Zira Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda binlerce askerin harp malûlü olduğu bilinmektedir.³⁷ Osmanlı Devleti'nin az da olsa Avrupa'daki atölyelerde protez yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yılları olarak kabul edilebilecek bir zamanda yani 93 Harbi sonrasında İstanbul'da protez imâl edilmeye başlandığı tespit edilebilmektedir. İstanbul'da protez yapan bu usta, tıp doktoru Hugo Avellis idi. Alman asıllı olan Avellis, 93 Harbi'nde bulunmuştu. Cerrahî malzeme üreticisi olarak iş yapabileceğini düşünerek savaştan sonra İstanbul'a gelmiş ve Sultan da dâhil olmak üzere toplumun her kesimiyle temasa geçmişti. Akıcı bir Türkçe konuşan Avellis, ayrıca Fransızca, Rusça, İngilizce, Romence ve Macarca da bilmekteydi. Entelektüel bir kişiliğe sahip olan Avellis, yaptığı işlerle kısa süre içinde İstanbul'da önemli bir isim oldu.³⁸

1886 yılına ait bir gazete ilanında Hugo Avellis'in isminin Beyoğlu'ndaki Passage Oriental'da (Şark Pasajı) *Saray-ı Hümayun Aza-yı Sun'ıye Alat-ı Cerrahiye Amili Mösyö Hugo Avellis* şeklinde geçtiği aktarılmaktadır.³⁹ Avellis'in Beyoğlu'nda bulunan Aynalı Çarşı'daki dükkânının tabelasında da Sultan'ın özel cerrahî malzeme tedarikçisi olduğu yazılıydı. Muayenehanesinde, kadın ve erkek, birçok milletten ve dinden hastası vardı. Muayenehanenin duvarında iki fotoğraf bulunmaktaydı. Bir Arnavut'a ait olan bu fotoğrafların ilkinde hastanın burnu, üst damağı ve dudağının olmadığı görünmekteydi. İkincisinde de yapay burun ve bıyık gösterilmekteydi. Avellis'in bu fotoğraflarla hastanın eski ve işlem sonrasındaki görüntüsünü ortaya koymak istediği anlaşılmaktadır. Söz konusu yapay uzvu da II. Abdülhamid'in emriyle kendisi yapmıştı.⁴⁰ Bu iş için 25 lira fiyat belirleyen Avellis'in 3 Haziran 1890 tarihinde verdiği fiyat pusulasında da klişe baskılı evrak kullandığı görülmektedir. Söz konusu klişe yazıda Sultan'ın bu alandaki tedarikçisi olduğu bilgisiyyle birlikte "*Cerrahî Alet Üreticisi ve Ortopedi Uzmanı*" olduğu yazmaktadır.⁴¹ II. Abdülhamid Dönemi'nde Saray'la bağlantısı ve bu konudaki sorumluluğu aynı şekilde devam etmiştir.⁴²

37 Şimşek, "II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Devleti'nde Engelliler...".

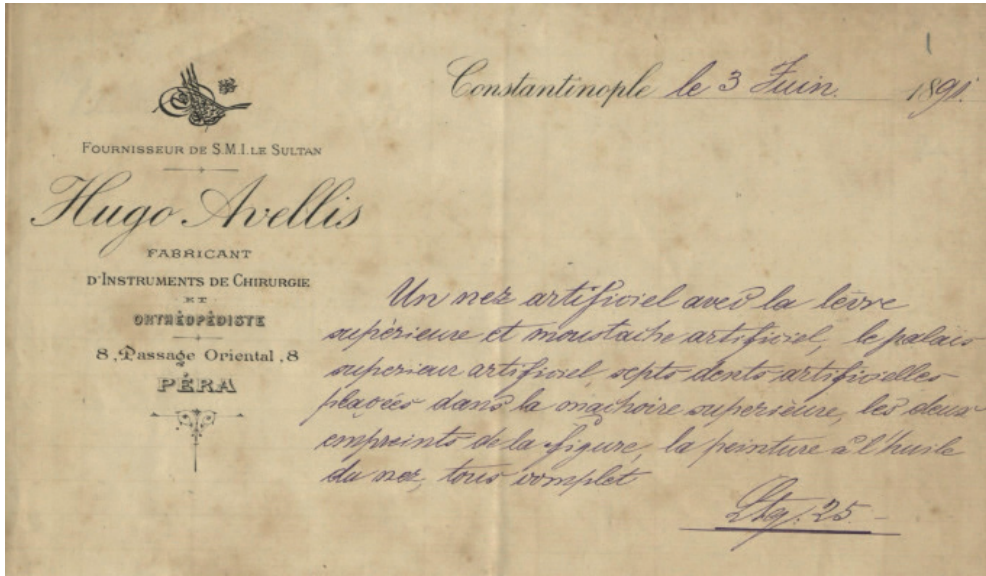
38 Sidney Whitman, *Turkish Memories* (London: William Heinemann, 1914), 205-206. 1855'te Almanya'nın kuzeybatısındaki Wesel'de doğan Hugo Avellis, 1908'de İstanbul'da hayatını kaybetti ve Feriköy Protestan mezarlığına defnedildi. Avellis konusunda daha geniş bilgi için bkz. Sébastien Ducongé, "Hugo Avellis: "C'est un Brave Homme";" *The Ledger, Bulletin of The Feriköy Protestant Cemetery Initiative* 1, 1 (2021), 2-4.

39 Hayri Tanaçan, "Türk Ortopedisinin Tarihçesi," *Acta Orthop Traumatol Turc* 27, 3, (1993), 158.

40 Whitman, *Turkish Memories*, 206-207.

41 Belgede Fransızca olarak "*Un nez artificiel avec la lèvre supérieure et moustache artificiel, le palais supérieure artificiel, sept dents artificielles placées dans la mâchoire supérieure, les deux empreints de la figure, la peinture à l'huile du nez tous complet. Ltq 25*" (Yapay burun, yapay üst dudak bıyık ile birlikte. Üst damak yapay, 7 yapay diş üst çeneye yerleştirilmiş, yüzdeki iki iz, burnun yağlıboyası, hepsi tam. 25 Türk Lirası.) yazmaktadır. BOA, Yıldız Perakende Arzuhâl ve Jurnaller (Y.PRK.AZJ.) 16/92, 14 Şevval 1307 (3 Haziran 1890).

42 BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.) 51/63, 13 Ağustos 1323 (26 Ağustos 1907).

Cerrahî aletleri üreticisi ve ortopedist Hugo Avellis'in klişe baskılı yazısı
BOA, Y.PRK.AZJ. 16/92.

Hugo Avellis, bizzat devlet kurumlarında çalışmasa da Saray'ın emri ve siparişiyle ihtiyacı olan engellilere protez yapmaktaydı. Daha önceden bahsi geçen Mahmud'un protezinin Avellis tarafından 1880'li yıllarda yaptırıldığına dair bir bilgi olmasa da onun tarafından imâl edilmiş olabileceği, aynı şekilde Abdülaziz ve Merzuk'un protezlerinin de ona sipariş edilmiş olabileceği akla gelmektedir.

1893 yılında Zağra muhacirlerinden Ahmed'in proteziyle ilgili görüşmeler üzerinden de Avellis'in devletle nasıl çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira Ahmed'e yaptırılacak protez ücretinin, protezin tesliminden sonra verilmesi teklif edilmiş, ancak Avellis, daha önceki yıllarda yaptığı protezlerin ücretinin yarısını sipariş sırasında yarısını da işin tesliminde aldığını bildirmiştir.⁴³ İleride görüleceği üzere devlet birimlerinde protez imalatına başlansa da bu kişiyle bağlantı devam edecek, zaman zaman parası devlet birimlerinden ödenmek üzere protez siparişi verilecektir. 1896 yılında üç asker için protez göz, iki zabıt ve beş asker için de kol ve bacak protezlerinin yapımı Avellis'e havale edilecektir.⁴⁴

43 BOA, DH.MKT. 166/25, 28 Teşrinievvel 1309 (9 Kasım 1893); BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO.) 312/23395, 28 Teşrinievvel 1309 (9 Kasım 1893); BOA, BEO. 312/23395, 3 Teşrinisani 1309 (15 Kasım 1893); BOA, DH.MKT. 166/25, 16 Teşrinisani 1309 (28 Kasım 1893).

44 Bu işler için 21.200 kuruş (212 lira) para ödenecekti. BOA, Yıldız Perakende Hazîne-i Hassa Nezareti Maruzat Evrakı (Y.PRK.HH.) 29/46, 13 Teşrinievvel 1312 (25 Ekim 1896). Bu paranın 57 lirası protez gözün takılması sırasında ameliyatı yapan doktora aitti. BOA, Yıldız Mütevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV.) 147/66, 13 Teşrinievvel 1312 (25 Ekim 1896). Ayrıca yedi askerin üçüne bacak ve ayak, dördüne de kol protezi yapıldı. BOA, Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM.) 238/52.

Devlet Birimlerinde Protez Atölyesinin Kurulması İçin Yapılan Çalışmalar

Protez yapımında on dokuzuncu yüzyılda önemli gelişmelerin yaşandığı daha önce zikredilmişti. Yüzyılın sonunda İngilizlerin Anglesey bacağı ve Amerikalıların Palmer bacağı, dönemin ünlü protezlerindendi. Bunlardan Palmer bacağı, Amerikan bacak adıyla geliştirilerek Amerika, İngiltere ve Fransa'da yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı.⁴⁵ II. Abdülhamid, bilimsel gelişmeleri yakından takip ediyor, protezle ilgili yeniliklerle de ilgileniyordu.⁴⁶ 1890'lı yıllara gelindiğinde protez ihtiyacına yönelik taleplerin görülmesi üzerine Sultan, bu ihtiyacın devlet birimlerinde yapılacak çalışmalarla karşılanmasını istedi. Bu konuda yardımcı olması için de Paris'te fabrikası olan Raoul Mathieu ile bağlantıya geçildi. 1892'de eğitim almaları amacıyla da Mathieu'nun yanına personel gönderildi.⁴⁷ Bu kişi, İsviçre kökenli bir aileye mensup olup 1817 yılında Belçika'da doğan, Almanya'dan sonra Fransa'ya geçen Louis Mathieu'nun oğluydu. Cerrahî malzeme üreten L. Mathieu, bu alanda ünlü bir isimdi. III. Napolyon tarafından nişanla ödüllendirilen L. Mathieu, 1860'lardan itibaren protez kol imalatıyla bu alanda da çalışmalara başlamıştı. 1879'da L. Mathieu'nun ölümünden sonra işlerini oğlu Raoul Mathieu devralmıştı.⁴⁸ 1894 yılında R. Mathieu'nun yardımıyla İstanbul'da atölye kurulması konusundaki girişimler sırasında göndermiş olduğu kataloğun kapak sayfasından da hareketle fabrikanın babasının adıyla bilindiği anlaşılmaktadır. Ayrıca malzeme tedarik ettiği yerler hakkında verilen bilgilerde Osmanlı hastaneleri de zikredilmektedir.⁴⁹

Raoul Mathieu ile protez imâlî konusunda iletişime geçilmesine vesile olan konu, bir paşanın ona protez yaptırmış olması ve daha kullanışlı yeni bir proteze ihtiyaç duymasıydı. Bu konuda Çocuk Cerrahî ve Ortopedi Uzmanı Dr. Cevat Alpsoy, 1951 yılında yayınladığı *Suni Uzuv ve Ortopedik Cihazlar* adlı kitabında Masraf Nazırı Sadeddin Paşa'ya Paris'ten iki defa protez getirtildiğini ve Paşa'nın her yıl yeni bir proteze ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Sadeddin Paşa'nın üçüncü protezi için 300 altın istenmesi sebebiyle Sultan'ın İstanbul'da protez imâl edilmesini emrettiğini ve bu sebeple protez yapımını öğrenmeleri için Bahriyeden ve Tophaneden ikişer kişinin Paris'e gönderildiğini yazmaktadır.⁵⁰ Ancak bu protezin Sadeddin Paşa'ya değil de Rauf Paşa'ya ait olduğu Gültekin tarafından ortaya konulmuştur. Zira Rauf Paşa'nın kullanışlı bir proteze ihtiyaç duyması üzerine 8 Haziran 1892'de yeniden sipariş verildi. II. Abdülhamid, siparişin teslimi konusunda farklı bir istekte

45 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses," 319.

46 Birdane vd., "The Development of Artificial Organs and Prostheses...", 325.

47 BOA, BEO. 381/28548, 29 Mart 1310 (10 Nisan 1894).

48 Gérard Braye, "Louis Mathieu, Coutelier chirurgical parisien d'Origine belge," *Actes. Société française d'Histoire de l'Art dentaire* 19 (2004): 51-52.

49 BOA, BEO. 381/28548.

50 Alpsoy, *Suni Uzuv ve Ortopedik Cihazlar*, 7-8.

bulundu. Rauf Paşa'nın protezini, bizzat Mathieu'nun takmasını ve kullanımını tarif etmesini istedi. Bu davet üzerine de Mathieu İstanbul'a geldi. Bu kişinin İstanbul'a gelmesi protezin çok üstünde bir maliyet oluşturdu. Ancak İstanbul ziyareti, II. Abdülhamid ile arasındaki iş birliğini geliştirdi. Bu şekildeki gelişmelerin ardından protez yapımını öğrenmeleri için Mathieu'nun yanına öğrenci gönderilmesine karar verildi.⁵¹

Rauf Paşa için Sultan'ın bizzat olaya müdahil olması, ilk bakışta bu konunun tek bir kişinin ihtiyacından kaynaklı olduğunu düşündürmekteyse de II. Abdülhamid'in bunu fırsata çevirmek istediği anlaşılmaktadır. Zira bu protezden önce hem İstanbul'da protez imâl edildiği hem de yeni taleplerin olması, Sultan'a işin daha geniş bir perspektifte ele alınmasını düşündürmüş olmalıdır. İleride teferruatıyla bahsedileceği üzere 1894 yılında Mathieu'nun fabrikası gibi bir tesisin İstanbul'da kurulmasını talep etmesi buna işaret etmektedir.⁵² Bunun için de Hugo Avellis'in yetersiz kaldığı ve bağlantıda olunan Mathieu'dan yararlanılmak istendiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu yıllarda II. Abdülhamid'in hayır ve refah yoluyla Saray merkezli siyasi yapıyı topluma yaymaya çalıştığı öne sürülmektedir.⁵³ Bu bilgilerin ışığında Sultan'ın, hem toplumun talebinin olumlu ve bizzat Saray tarafından karşılanmasını hem de engellilere destek olduğunu göstermek istediği anlaşılmaktadır.

Raoul Mathieu'ye 3 Ağustos 1892'de dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ile Sanayi Madalyası verilmesi konusunda irade buyruldu.⁵⁴ Bunun hemen akabinde de daha önce bahsi geçen öğrenciler Paris'e gönderildi. Bunlar, Tophane-i Amire ve Tersane-i Amire'den (Bahriye) ikişer kişi olmak üzere toplam dört kişidir.⁵⁵ Ocak 1893 tarihli bir yazıya göre eğitim için giden bu dört kişinin ürettiği malzeme, İstanbul'a gönderilmiş ve bunlar beğenilmiştir. Bu yazıda ayrıca R. Mathieu'nun yetkili kişilere mektup gönderdiği ifade edilmektedir. Mathieu'nun bu mektubundan da kendisinin daha önceden İstanbul'a geldiği ve Paris'e döndüğünde atölyesini genişlettiği anlaşılmaktadır. Mektupta R. Mathieu'nun İstanbul'daki hastanelerle birlikte bütün ordu hastaneleri için gerekli olan malzemeleri tedarik ettiği ve satın alınacak malzemelerin uygun fiyatla verileceğini taahhüt ettiği de zikredilmektedir.⁵⁶ Bu belgenin kaleme alınmasının hemen ardından *The Oriental Adviser* isimli gazetede iki ayrı haber yayınlanmıştır. 18 Ocak tarihli sayısında Mathieu'nun firmasının bütün ortopedik ürünleri ve cerrahî malzemeleri tedarik edeceğinden bahsedilirken⁵⁷ 20 Ocak tarihli sayısında da eğitim için gönderilen dört kişiyle ilgili bilgi verilmektedir. Haberde bu dört kişinin hangi kurumlar adına gönderildiğine dair teferruatlı bir bilgi sunulmamakta, bunlardan İstanbul'dan

51 Gültekin, "The First Production of Artificial Limbs in the Ottoman State", 126; BOA, Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti (HR.SFR.04.) 460/13; BOA, HR.SFR.04. 460/15.

52 BOA, İrade Hususî (İ.HUS.) 22/41, 19 Mart 1310 (31 Mart 1894).

53 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 31.

54 BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.) 1/70, 22 Temmuz 1308 (3 Ağustos 1892).

55 BOA, Y.MTV. 65/109, 4 Ağustos 1308 (16 Ağustos 1892).

56 BOA, Y.MTV. 73/113, 22 Kanunievvel 1308 (3 Ocak 1893).

57 "Military Medical Service", *The Oriental Adviser*, 18 January 1893, 2.

gönderilen dört genç olarak bahsedilmektedir. Söz konusu dört genç tarafından imâl edilen bazı ürünlerin İstanbul'a gönderildiği de zikredilmektedir. Mathieu'nun cerrahî aletlerle ilgili zanaatın tüm sırlarını öğretmeye çalıştığı bu çırakların yakın zamanda İstanbul'da örnek atölyeler kurabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca Mathieu'nun bu gençlerin eğitimiyle yakından ilgilendiği ve daha o zamanda oldukça tatmin edici sonuçların elde edildiği de vurgulanmaktadır.⁵⁸

İstanbul'da protez atölyesinin kurulmasına yönelik çalışmalar sürerken Avellis'e de iş yaptırılmaya devam ediliyordu.⁵⁹ Aynı dönemde Mösyö Touche isimli bir kişi de uygun bir yerde istihdamını talep etti. Paris'te Mathieu'nun yanında eğitim alarak protez yapımını öğrendiğini ve daha önce devlet hizmetinde çalıştığını bildirmektedir.⁶⁰ Ancak bu kişinin devlet hizmetinde protez imâl ettiğine dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. Bu da devlet kurumlarında çalışmışsa da başka alanlarda istihdam edildiğini düşündürmektedir. Bu başvurunun değerlendirilmesi sırasında Mösyö Touche'nin Mekteb-i Tıbbiyede çalıştırılmasının faydalı olacağı ve gelecekte Avrupa'ya bu iş için personel gönderilmesine de gerek kalmayacağı düşünüldü.⁶¹ Ancak bu konunun neticesine dair bir bilgiye ulaşılamadı. İlerleyen yıllardaki belgelerde de bu isimle karşılaşılması, kendisine olumlu cevap verilmediğini akla getirmektedir. Bununla birlikte yetkililerin Touche konusundaki değerlendirmesinden hareketle Paris'e gönderilenlerin o anda geri dönmedikleri anlaşılmaktadır.

Bu alanda R. Mathieu ile bağlantı devam ettirildi ve 1894 yılında Mathieu'nun imalathanesi gibi bir tesisin İstanbul'da kurulmasına yönelik girişimde bulunuldu.⁶² Ancak bu fabrika sadece protez işiyle ilgilenmiyor, cerrahî malzeme üzerine geniş çaplı üretim yapıyordu.⁶³ Bunun için de kurulması istenen tesisin cerrahî malzeme alanında geniş bir alt yapıya sahip olacak bir imalathane olmasının tasarlandığı tahmin edilmektedir. Ancak konuyla ilgili yapılan çalışmalarda protez üzerinde durulması, imalathanedeki çalışmaların protez üretimiyle başlatılmasının düşünüldüğünü göstermektedir.

İmalathanenin kurulması için II. Abdülhamid tarafından 1894'te verilen emir üzerine çalışmalar başlatıldı. Gerekli olan malzemelerin uygun fiyatla verileceği R. Mathieu tarafından bildirildiğinden bu konuda Hassa Müşiri Rauf Paşa ile görüşülmesi için irade buyruldu. Zira Paşa'nın bu alanda bilgisi vardı ve R. Mathieu'yu tanıyordu. R. Mathieu'nun yanına gönderilen personel tarafından örnek manken ve protez kol imâl edilmişti. Bu

58 "Surgical Instruments", *The Oriental Adviser*, 20 January 1893, 2.

59 BOA, DH.MKT. 166/25; BOA, BEO. 312/23395.

60 BOA, BEO. 266/19908, 15 Ağustos 1309 (27 Ağustos 1893).

61 BOA, BEO. 266/19908, 15 Ağustos 1309 (27 Ağustos 1893).

62 BOA, İ.HUS. 22/41, 19 Mart 1310 (31 Mart 1894).

63 BOA, BEO. 381/28548, 29 Mart 1310 (10 Nisan 1894).

örneklerin de Rauf Paşa tarafından görülmesi istendi.⁶⁴ Bu emir üzerine R. Mathieu ile görüşülerek malzemelere ilişkin bir defterin acele düzenlenmesi talep edildi. Söz konusu defter gelene kadar, daha önce R. Mathieu tarafından gönderilen kataloglardan bir takım da Sadarete sunuldu.⁶⁵ Çok geçmeden R. Mathieu, istenen fiyat pusulasını içeren bir defter gönderdi. İstanbul'da kurulması düşünülen imalathaneye dair çeşitli bilgileri istedi, atölye mevcut binalardan birine kurulacak ise bu binanın resimlerinin gönderilmesini de talep etti. Bu iş için yeni bir bina yapılması düşünülüyorsa işin başında bulunmak amacıyla İstanbul'a gelebileceğini de bildirdi. Ayrıca fabrikasında eğitim alan personelin bütün modelleri yapmayı öğrendiklerini fakat bu kişilerin eleman yetiştirebilmeleri için bir yıl daha eğitimlerine devam etmeleri gerektiğini de ifade etti.⁶⁶ Padişah tarafından bu tesisin Tophane'de kurulması uygun görüldü. Zira bu malzemelerin çoğu Tophane'de mevcuttu. Mevcut olan malzemeler göz önünde tutularak kurulacak imalathanenin masrafının yeniden hesap edilmesi konusunda emir verildi.⁶⁷

İstanbul'da kurulması tasarlanan imalathanenin 1894 yılında tamamlandığına dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak 1893 yılında Tersane-i Amirede protez yapımına başlanmış ve 1894 yılında kesin netice alınmıştır. Bu gelişmenin de imalathane kurulmasını hızlandırdığı ve padişahın bu yönde emir vermesine vesile olduğu anlaşılmaktadır. 25 Ocak 1894 tarihinde Dahiliye Nezaretinden Bahriye Nezaretine Avellis'in daha önce yapımı için 2.500 kuruş istediği Zağra muhacirlerinden Ahmed'in proteziyle ilgili bir yazı gönderildi. Yazıda bu kişinin protezinin yapılması için Mösyö Avellis ile görüşülmesine rağmen böyle protezlerin Bahriye tarafından imâl edildiğine dair bir haber alındığı ifade edilmekte ve bu kişi için de protez yapılması istenmekteydi.⁶⁸ Ahmed'in protezinin yapım işinin uzamasıyla ilgili olan bir evrakta da 1893 yılının sonunda bu işin Hüseyin Efendi'ye verildiği zikredilmekteydi.⁶⁹ Bunu teyit eden diğer bir kayıt, İstanbul'da görev yapan Polis memuru İstapan (Stefan) Efendi'nin protez talebini içeren 1 Ocak 1894 tarihli belgedir. Zamanı bilinmemekle birlikte gece nöbette olduğu sırada Kumkapı'da demiryolu hattı çevresinde dolaşırken trenin altında kalan İstapan Efendi'nin yaşanan kazada sağ kolu kopmuştu. Zaptiye Nezareti tarafından Bahriye yüzbaşlarından birinin Avrupa'da protez kol imâlini öğrenerek İstanbul'a döndüğünün ve Avrupa'dakilerden daha kaliteli olmak üzere bir protez kolu 2.000 kuruşa yaptığının haber alındığı ifade edildi. Görevdeyken kaza geçiren İstapan Efendi için de protez yaptırılması ve ücretinin de Zaptiye Nezareti bütçesinden karşılanması konusunda izin istendi.⁷⁰

64 BOA, İ.HUS. 22/41, 19 Mart 1310 (31 Mart 1894).

65 BOA, BEO. 381/28548, 29 Mart 1310 (10 Nisan 1894).

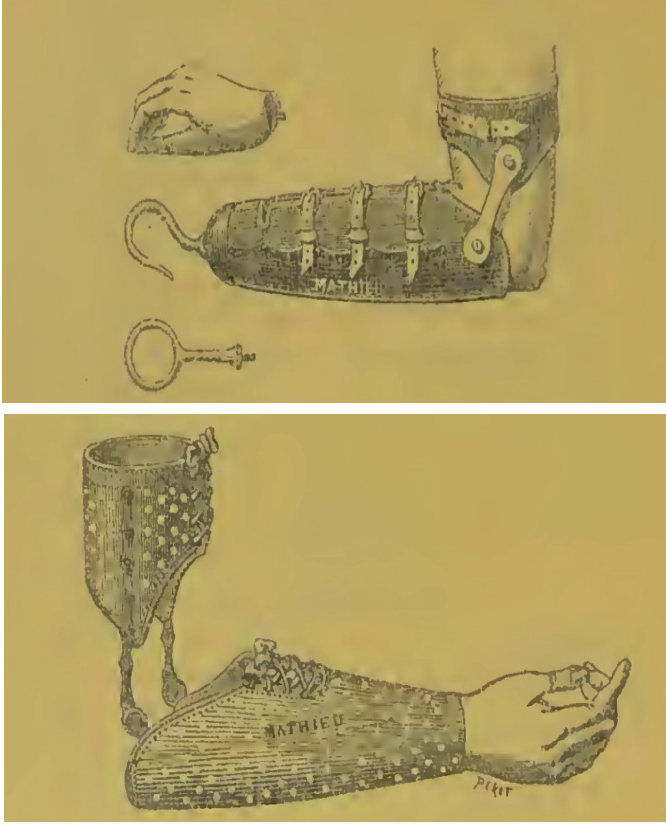
66 BOA, İ.HUS. 28/93, 2 Ağustos 1310 (14 Ağustos 1894).

67 BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.) 306/81, 7 Ağustos 1310 (19 Ağustos 1894); BOA, BEO. 461/34528, 11 Ağustos 1310 (23 Ağustos 1894); BOA, BEO. 462/34646, 13 Ağustos 1310 (25 Ağustos 1894).

68 BOA, DH.MKT. 166/25, 13 Kanunisanı 1309 (25 Ocak 1894).

69 BOA, DH.MKT. 166/25, 15 Nisan 1310 (27 Nisan 1894).

70 BOA, BEO. 339/25400, 20 Kanunievvel 1309 (1 Ocak 1894).

On dokuzuncu yüzyılın sonuna ait kol ve el protezi örnekleri
Maison L. Mathieu Kataloğu (Paris: 1889), 334.

Protez imâl ettiğine dair bilgi verilen usta, daha önce Paris'e Mösyö Mathieu'nun yanına eğitim alması için gönderilenlerden biri olan Kolağası (Yüzbaşı) Hüseyin Efendi'ydi. Hüseyin Efendi'nin dışında Bahriye'den İlhami Efendi ile Tophane-i Amireden de iki kişi gönderilmişti. Ancak Hüseyin Efendi, hakkında yapılan şikâyet neticesinde geri dönmüş ve orada bulunduğu sürede protez yapımını öğrendiğinden Tersane-i Amirede protez kol ve bacak imâl etmeye başlamıştı.⁷¹ Alpsoy, Hüseyin Efendi haricindeki diğer kişilerin Paris'te

71 BOA, BEO. 476/35667, 29 Ağustos 1310 (10 Eylül 1894). Hüseyin Efendi'nin geri dönüşüne dair birkaç ayrı görüş ileri sürülmektedir: Alpsoy, beş yılda öğreneceği işi 11 ay gibi kısa bir sürede öğrendiğini ve kendi isteğiyle geri döndüğünü (Alpsoy, *Suni Uzun ve Ortopedik Cihazlar*, 8), Tanaçan ise 14 Haziran 1893 tarihli bir belgede Hüseyin Efendi'nin eğitiminin yeterli görülmesi hâlinde İngiltere veya Almanya'daki fabrikalardan birine gönderilmek üzere şimdilik İstanbul'a dönmesine dair irade buyrulduğunu ifade etmektedir (Tanaçan, "Türk Ortopedisinin Tarihçesi", 157). Muhtemelen Tanaçan tarafından bahsedilen bu yazı, Hüseyin Efendi'nin hakkında yapılan şikâyetin İstanbul'a bildirilmesi üzerine kaleme alınmış olmalıdır.

mızıka ve tıbbî alet yapımıyla ilgilendiğini bildirmektedir.⁷² Hüseyin Efendi ile birlikte Paris'e gönderilmiş olan arkadaşının vefat ettiği de daha sonraki yıllara ait bir belgede zikredilmektedir.⁷³ Bu bilgilerden hareketle gönderilen ilk dört kişiden protez imâlinde ustalaşan tek kişinin Hüseyin Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte R. Mathieu'nun gönderilenlerin ustalaşması için biraz daha zamana ihtiyaç olduğunu bildirmesine rağmen kastettiklerinin de Hüseyin Efendi'nin haricindekiler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Diğer protez talepleriyle birlikte başta Avellis'e havale edilen Zağra muhacirlerinden Ahmed'in protezinin yapımı da Hüseyin Efendi'ye verilmişti. Ancak 1894 yılının Nisan ayına gelinmesine rağmen protezin teslim edilmediğine dair Ahmed tarafından başvuru yapıldı.⁷⁴ Fakat birkaç ay sonra protezin 2.000 kuruşa mâl edildiği ve Dahiliye Nezaretine gönderildiği bildirildi.⁷⁵ Yine bu dönemde Denizlili Mehmed oğlu Hasan, sol bacağı için protez yapılmasını istedi. Bu istek üzerine protezin nerede yaptırılacağı ve masrafının ne kadar olacağı soruldu.⁷⁶ Konunun Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne havale edilmesi üzerine kalitesiz bir protezin 40-50 kuruşa imâl edilebileceği ifade edilirken kaliteli bir protezin maliyetinin ise 3.000-4.000 kuruşa kadar çıkabileceği bildirildi.⁷⁷ Bahriye Nezareti tarafından protez bacakların çeşitleri ve fiyatlarına dair bir de liste hazırlandı. Bu listeye göre kalçadan ampüte edilen bacağa yapılacak protezin fiyatı 3.000-3.500; diz kapağından ampüte edilen bacak için yapılacak protezin fiyatı 2.000-2.500 ve on beş santimetre diz kapağının altından ampüte edilen bacak için gerekli olan protezin fiyatının da 1.500-2.000 kuruş arasında olacağı bildirilmekteydi.⁷⁸ Denizlili Hasan'a yapılacak protezin parasının devlet tarafından karşılanmasına karar verilmişse de⁷⁹ Hüseyin Efendi, rahatsızlığı sebebiyle hava değişimi için İstanbul dışındaydı ve Tersane-i Amirede bu işle ilgilenen başka biri daha yoktu.⁸⁰ Biraz önce bahsi geçen Ahmed'in proteziyle ilgili olan belgelerden birinin arkasında "*Bahriye Yüzbaşılardan Kazım Bey tarafından imâl olunacaktır*"⁸¹ şeklinde tarihsiz bir bilgi yer almaktaysa da resmi yazışmaların herhangi bir yerinde böyle bir isim zikredilmemekte ve protezin ustasının Hüseyin Efendi olduğu bildirilmektedir. Bu ismin belgenin başka bir yerinde geçmemesi ve Bahriye nazırının Kasım 1894'te Tersane-i Amirede bu işle ilgilenen başka birinin olmadığını beyan etmesi,⁸² evrak arkasındaki bu bilginin farklı bir iş için yazıldığını düşündürmektedir.

72 Alpsyoy, *Suni Uzun ve Ortopedik Cihazlar*, 8.

73 BOA, Y.MTV. 161/44, 23 Muharrem 1315 (24 Haziran 1897). Bu kişinin İlhami Efendi olduğu anlaşılmaktadır.

74 BOA, DH.MKT. 166/25, 15 Nisan 1310 (27 Nisan 1894).

75 BOA, DH.MKT. 166/25, 7 Teşrinisani 1310 (19 Kasım 1894).

76 BOA, BEO. 437/32767, 6 Temmuz 1310 (18 Temmuz 1894); BOA, BEO. 476/35667, 29 Ağustos 1310 (10 Eylül 1894).

77 BOA, BEO. 460/34494, 10 Eylül 1310 (22 Eylül 1894).

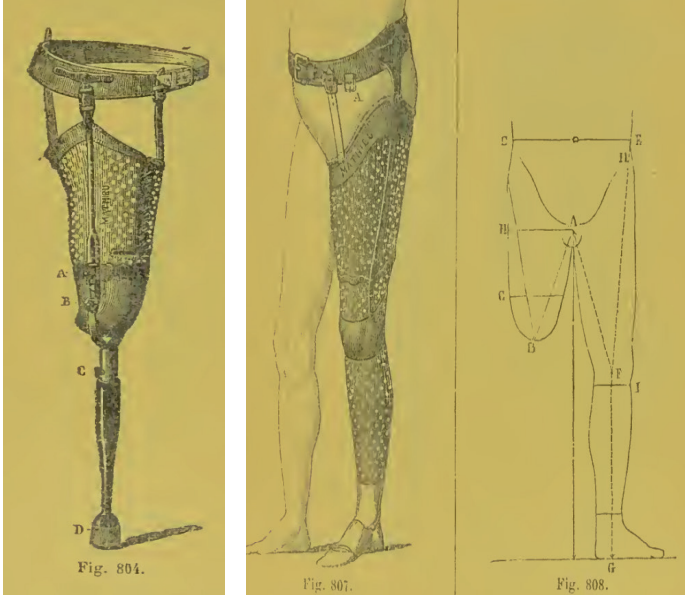
78 BOA, BEO. 476/35667, Tarihsiz.

79 BOA, DH.MKT. 287/13, 12 Eylül 1310 (24 Eylül 1894).

80 BOA, BEO. 515/38559, 27 Teşrinievvel 1310 (8 Kasım 1894).

81 BOA, DH.MKT. 166/25. Tarihsiz.

82 BOA, BEO. 515/38559, 27 Teşrinievvel 1310 (8 Kasım 1894).

Ondokuzuncu yüzyılın sonuna ait bacak protezi örnekleri
Maison L. Mathieu Kataloğu (Paris: 1889), 329, 331.

Protez İmalatının Kurumsallaşmasına Yönelik Girişimler ve Engellilere Umud Olması

Tersane-i Amirede ilk protezlerin yapımının ardından bu alanda önemli gelişmeler görüldü. Devletin verdiği destekle imalat kurumsal bir hâle getirilmeye çalışıldı ve bu gelişmeler, ihtiyacı olan hastalara umut oldu. Böylece taleplerde de dönemin şartlarına göre artış görüldü. Alpsoy, Hüseyin Efendi'nin memlekete döndükten sonra padişahın emriyle ilk olarak Yıldız'da, daha sonra da Tersane-i Amirede *Âlât-ı Nazike* ismiyle protez imalathanesini kurduğunu ve yanına birçok çırak verilse de Bahriye'de öğrenci olan Rifat Bey'in işe devam ettiğini zikretmektedir. Tarih olarak da *tahminen 50 yıl önce* ifadesini kullanmaktadır. Alpsoy'a göre bu şekilde memlekette ilk defa protez atölyesini Hüseyin ve Rifat Beyler kurmuştur.⁸³ Alpsoy'un kitabının 1951 baskılı olması, atölyenin 1900 yılında ya da bu yıla yakın bir zamanda kurulduğunu göstermekteyse de tam bir tarih verilmemektedir. Ancak belgelerde bu isimde bir imalathaneye ulaşılamamasıyla birlikte Hüseyin Efendi de ilk olarak Yıldız Sarayı'nda değil 1893'te Tersane-i Amirede bu işe başlamıştı. *Âlât-ı Nazike* isimli imalathane, Yıldız Sarayı'nda ve Hüseyin Efendi tarafından kurulmuşsa belgeler bu tarih konusunda 1897 yılını işaret etmektedir. Zira 1897'de Hüseyin Efendi, Yıldız Sarayı Tamirhanesinde görevlendirildi. Bunun üzerine Tersane-i Amirede de ihtiyaç olmasından

83 Alpsoy, *Suni Uzuv ve Ortopedik Cihazlar*, 8.

dolayı Bahriye Nazırı, Hüseyin Efendi'nin haftanın üç günü Tersane-i Amiredeki işine devam etmesini, diğer günlerde Yıldız Sarayı Tamirhanesinde çalışmasını talep etti.⁸⁴

Tersane-i Amirenin dışında protez imâline başlayan diğer bir kurum da Tophane-i Amire idi. Sanayi Alaylarından Avrupa'ya gönderilenlerden bir netice alınamamışsa da yine aynı alayın mensubu Yüzbaşı Kerim [Abdülkerim] Efendi'nin numune olarak bir protez bacak yaptığı Tophane-i Amire Müşiri tarafından bildirilmekteydi. Abdülkerim Efendi, VII. Orduda görevliyken kurşun isabet etmesi neticesinde ayağı kesilen Halepli Mehmed için de protez yapmıştı.⁸⁵ Buradan anlaşılıyor ki Abdülkerim Efendi, profesyonel şekilde olmasa da kendi imkanlarıyla protez yapmayı öğrenmişti. Ancak Mehmed için yaptığı protezin modern protezlerin dışında *ahşaptan* bir malzeme olduğu da akla gelmektedir. Ayrıca Tophane'de protez imâliyle uğraşan tek ismin Abdülkerim Efendi olduğu sonucuna varılmaktadır. Bu sebeple kurumda eğitilmiş kişilere duyulan ihtiyaç, yeniden Avrupa'ya personel gönderilmesini gündeme getirdi. Bu amaçla da 1895 yılında Kolağası Şevki, Mülazım Nuri ve Refet Efendiler Paris'e gönderildi.⁸⁶ Bir yıl sonra da Mösyö Mathieu'nun fabrikasında çalışan görevlilerden Mösyö Lages'e orada eğitim alanların işlerinin kolaylaştırılmasında yardımcı olması sebebiyle beşinci rütbeden bir nişan verildi.⁸⁷

Personel yetiştirilmesindeki çabaya rağmen yeni taleplerin karşılanmasında yetersiz kalınıyordu. Taleplerin artışıyla birlikte ihtiyacı karşılayamayan devlet, bir taraftan da kendi imalathanesinde üretim yapan Hugo Avellis'e iş havale etmekteydi.⁸⁸ Aynı yıl İstanbul dışında Tekfurdağı'nda da protez imâl edildiği, protezi imâl eden Gemlikli Haralambo isimli ustaya verilen madalyadan tespit edilmektedir. Yapılan protezin de Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti tarafından görülerek kullanıma uygun olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹ Ancak yapılan bu protezin modern gelişmeler ışığında imâl edilmediği ve eski tarzda ahşaptan bir bacak olabileceği akla gelmektedir. Zira o dönemde hâlâ aynı yöntem de kullanılmaktaydı. 1897 yılında Edirnekapı'da Ali isimli bir kişinin, kömür yüklü bir arabayı boşaltırken kaza sonucu sağ ayağı kırıldı. Yenibahçe Gureba-yı Müslimîn Hastanesi'nde (İstanbul) yapılan tedavisinden bir sonuç alınamayınca Ali'nin ayağı ampüte edildi ve kendisine ahşaptan bir protez verildi. Ancak bu protezi kullanmakta çok zahmet çeken Ali, bir yıl sonra durumunu

84 BOA, Y.MTV. 161/44, 23 Muharrem 1315 (24 Haziran 1897).

85 BOA, BEO. 476/35667, 29 Ağustos 1310 (10 Eylül 1894). Abdülkerim Efendi, sadece protez bacak yapmıyor, bununla birlikte protez diş de imâl ediyordu. 1894 yılının sonunda bu protezler için kendisine 1.000 kuruş verilmesi uygun görüldü (BOA, BEO. 535/40125, 6 Kanunievvel 1310 (18 Aralık 1894); BOA, DH.MKT. 327/28, 1 Kanunievvel 1310 (2 Ocak 1895). Bu çalışmasından dolayı da terfi ettirildi (BOA, BEO. 560/41966, 15 Kanunisanı 1310 (27 Ocak 1895).

86 Ersoy Zengin, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)* (İstanbul: Kitabevi, 2020), 94.

87 BOA, İ.TAL. 104/9, 11 Eylül 1312 (23 Eylül 1896); BOA, Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.) 182/76, 19 Eylül 1312 (1 Ekim 1896).

88 BOA, Y.PRK.HH. 29/46, 13 Teşrinievvel 1312 (25 Ekim 1896).

89 BOA, BEO. 752/56379, 3 Mart 1312 (15 Mart 1896).

bildirerek Avrupa'dan bir protez getirtilmesini talep etti.⁹⁰ Tophaneden verilen bilgiye göre önceki protezlerin Avrupa'dan getirilmesine rağmen bu uygulamanın devam etmediği ve Tophane-i Amirede modern protezlerin yapıldığı beyan edildi. Bu sebeple Sadaretin izni olursa Ali'ye protez yapılacağı bildirildi.⁹¹ Bu da uygun bulunarak 893 buçuk kuruşa imâl edilecek protezin⁹² parasının Dahiliye Nezareti tarafından ödenmesine karar verildi.⁹³ Bahsedilen ahşap protezin hangi birimde yapıldığının tam olarak tespit edilememesine rağmen konuyla ilgili olarak Tophane ile görüşülmesi, Abdülkerim Efendi tarafından imâl edildiğini düşündürmektedir. Ayrıca verilen cevap, 1895 yılında Paris'e gönderilen personelin de geri dönerek Tophanede modern protez üretimine başladığına işaret etmektedir.

Yaşanan bu gelişmelerin engellilere umut olduğuna dair diğer bir örnek, Krikor veled-i Onnik'in protez talebinde görülmektedir. 1899'da 26 yaşında olan Krikor isimli genç, 1893 yılında kaza sebebiyle ameliyat edilmiş ve sol ayağını kaybetmişti. Bu kişi kazadan 6 yıl sonra protez yapılmasını talep etti.⁹⁴ 1.800 kuruşa mâl edileceği anlaşılan protezin parasının atıyye-i seniyye ödeneğinden karşılanması uygun bulunarak Bahriye Nezaretine bilgi verildi.⁹⁵

Hastanelerin Engellilere Yönelik Hizmetleri ve Protez İmalatı Konusundaki Girişimler

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Osmanlı'da tıp alanında önemli adımlar atıldı ve modern hastaneler kuruldu. 1898 yılında tıp ve cerrahî alanında önemli bir gelişme olarak Gülhane Seririyat Hastanesi açıldı ve Almanların desteğiyle modern yöntemlerden faydalanılmaya çalışıldı.⁹⁶ Kuruluşuyla birlikte Almanya'dan Prof. Dr. Robert Rieder (1861-1913) getirildi. Eski Gülhane Askeri Lisesi'nin binası, hastane için restore edilmeye başlandı. Dört aylık çalışmanın sonunda hasta odaları, ameliyathaneler ve cihazlarıyla birlikte modern bir hastane kurulmuş oldu. İstanbul'daki sağlık kurumlarının inşaat sürecini takip eden Rieder, inşaattan düştü ve bel omurları ile bacakları kırıldı. Bu kazanın ardından Alman hekimin proteze olan ihtiyacı üzerine atölye kurulmasına yönelik çalışmaların başlatıldığı zikredilmektedir.⁹⁷ Ancak önemli ameliyathaneler yapıldığı bu hastanede hastaların ihtiyaç duyduğu protezlerin

90 BOA, BEO. 1194/89510, 25 Ağustos 1314 (6 Eylül 1898).

91 BOA, BEO. 1194/89510, 23 Rebiülahir 1316 (10 Eylül 1898).

92 BOA, BEO. 1212/90852, 29 Eylül 1314 (11 Ekim 1898).

93 BOA, DH.MKT. 2138/99, 12 Teşrinisani 1314 (24 Kasım 1898).

94 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.) 1366/11, 16 Mayıs 1315 (28 Mayıs 1899); BOA, BEO. 1317/98754, 19 Mayıs 1315 (31 Mayıs 1899).

95 BOA, İ.DH. 1366/11, 13 Temmuz 1315 (25 Temmuz 1899); BOA, BEO. 1348/101038, 13 Temmuz 1315 (25 Temmuz 1899); BOA, DH.MKT. 2305/26, 31 Kanunisanı 1315 (12 Şubat 1900).

96 Cem Hakan Başaran, "Prof. Tbp. Mirliwa Julius Wieting Tarafından Yazılan "Gülhane Hakkında Üçüncü Layiha" Adlı Eserin Çeviri Yazısı", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 24 (2018), 54.

97 Birdane vd., "The Development of Artificial Organs and Prostheses...", 325.

yapımı diğer kurumlara havale edilmekteydi.⁹⁸ Bunun kurumsal olarak belirli bir birimin geliştirilmesi hedefinden kaynaklı olabileceği düşünülebilir. Ancak döneminde Gülhane Seririyat Hastanesi gibi modern bir sağlık kuruluşunun hizmete açılmasına rağmen istenen seviyeye getirilemediğini de göstermektedir. Bu da protez imalatının altyapısının malî gerekçelerle böyle modern bir hastanede kurulamadığı ve yeniliklerin her sağlık kuruluşuna yansıtılmadığı yönünde fikir vermektedir. Zira bu hastanede protez imâlî için girişimler, Alman firmalarının desteğiyle ancak Balkan Savaşlarından sonraya kalmıştır.⁹⁹

II. Abdülhamid Dönemi'nde Gülhane Seririyat Hastanesinde protez üretimine denk gelinmezken aynı dönemde hizmete açılan Hamidiye Etfal Hastanesi (Şişli Etfal Hastanesi) protez yapımı konusunda önemli bir birim oldu. 5 Haziran 1899 tarihinde açılan hastaneye¹⁰⁰ Tersane-i Amirede görevli olan ve devlet birimlerinde protez için ilk çalışmaları başlatan Kolağası Hüseyin Efendi'nin *Alet-i Cerrahiye ve Suni Ayak İmalî* için görevlendirildiği bildirilmektedir.¹⁰¹ Ancak bu atamayla ilgili olan belgede Bahriye Kolağası olduğu ifade edilen isim, Hüseyin Rıza Efendi olarak geçmektedir. Bundan dolayı da aynı kişi olup olmadığı konusunda bir tereddüt ortaya çıkmaktadır. Zira Hüseyin Efendi'nin ismi, daha önceki yıllara ait olan belgelerde bu şekilde zikredilmemektedir. 1903'te Hafız Kadri Efendi'ye yaptığı protezle ilgili yazışmalarda da *Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi Suni Aza İmâlîne Memur Kolağası Hüseyin Rıza* ismi geçmektedir.¹⁰² Söz konusu belirsizliğe rağmen bu hastanede protez yapım çalışmalarının başlatıldığı ve Hüseyin Rıza Efendi'nin 1901 yılından itibaren burada hizmet verdiği anlaşılmaktadır.¹⁰³ Ayrıca yaptığı başarılı çalışmalardan dolayı da 1904'te II. Abdülhamid tarafından 1.000 kuruş atıyye-i seniyye ile ödüllendirilmiştir.¹⁰⁴

Hüseyin Rıza Efendi, 1905 yılında hastanede bir imalathanenin kurulması için talepte bulundu. Bu şekilde hastanede tedavi edilen muhtaçlar için gerekli olan kol ve bacak protezleri, Avrupa ürünlerine göre daha kaliteli bir şekilde imâl edilecekti. Bununla birlikte kurulacak imalathanede, hastane laboratuvarlarında mevcut olan cerrahî malzemenin ihtiyaç duyulduğunda tamiri de yapılabilecekti. Bu imalathanenin kurulması için 28 kalem malzeme gerekiyordu. Adet ve birim fiyatıyla beraber hazırlanan listedeki malzemelerin toplam maliyeti de 20.500 kuruş olarak hesap edilmişti.¹⁰⁵ Bu listede yer alan ürünler, protez imâlinde kullanılan malzemeleri göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Zira listede torna tezgâhından zımpara tezgâhına, vantilatörden tesviyeci, demirci, saatçi, sarraç, lehim

98 BOA, BEO. 2636/197630, 17 Temmuz 1321 (30 Temmuz 1905).

99 Kurnaz Şahin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûlleri...", 99.

100 Betül Altıntaş Selçuk ve Cihan Çolak, "Türkiye'nin İlk Çocuk Hastanesi; Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi," *Lokman Hekim Journal* 2, 1 (2012), 12.

101 Tanaçan, "Türk Ortopedisinin Tarihçesi", 157; Heybet, "Bahriye Sağ Kolağası Hüseyin Efendi...", 80.

102 BOA, ML.EEM. 458/63, 12 Teşrinisani 1319 (25 Kasım 1903).

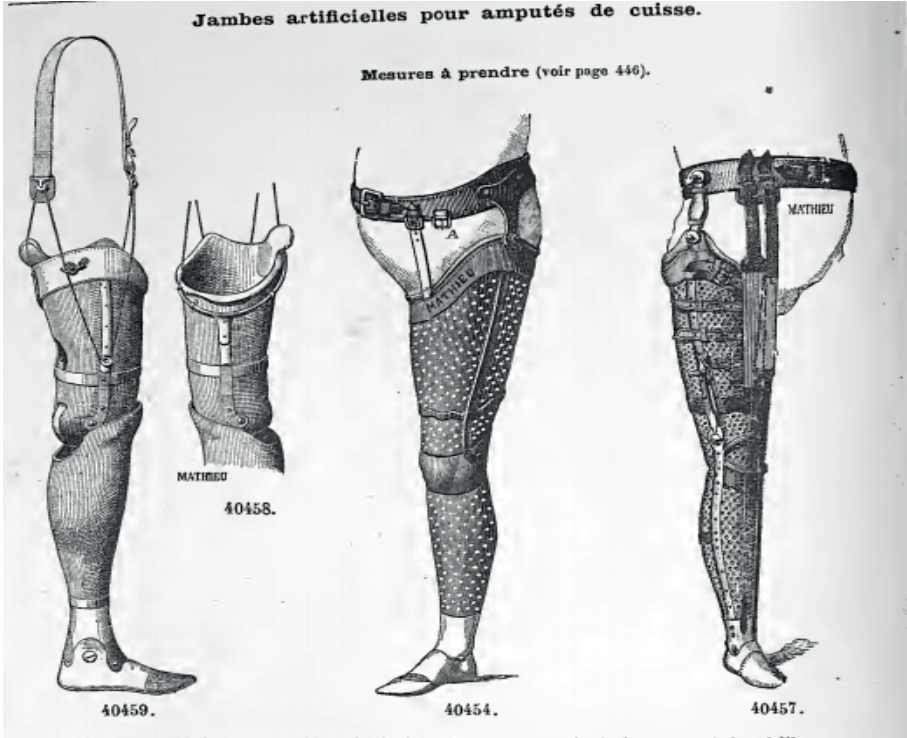
103 BOA, ML.EEM. 385/36, 15 Ağustos 1317 (28 Ağustos 1901).

104 BOA, ML.EEM. 480/28, 14 Ağustos 1320 (27 Ağustos 1904).

105 BOA, Y.MTV. 272/104, 12 Mart 1321 (25 Mart 1905).

takımlarına, dikiş makinesi ile iğneden tele kadar birçok üretim malzemesine ve bu tezgâh ve makinelerde işlenecek ağaç, kumaş ve meşin gibi tüketim malzemelerine yer verilmişti. Hatta listenin sonuna ölçü alınması için kullanılacağı tahmin edilen “Paris alçısı” [Plâtre de Paris] adını taşıyan alçı türü de yazılmıştı.¹⁰⁶

Malzeme açısından 1906 yılında yapılan iki protez üzerinden de bilgi edinilebilmektedir. Bunlardan biri, Kolağası Ali Efendi'nin amcası Molla Mustafa Ağa'ya düz üstünden bel korseli olarak yapılan bir protezdi. Ustalığını Hüseyin Rıza Efendi'nin yaptığı protezin ana malzemesi içinde İngiliz çeliği ve aynı çelikten bağlantı kısımları, Fransız güderi meşini, ıhlamur ağacı, nikel toka, nikel tel, pirinç vida, yay, ipek kumaş ve lastikli şeritler yer alıyordu. Mükemmel şekilde olduğu ifade edilen protezin maliyeti ise 1.262 buçuk kuruştı.¹⁰⁷ Diğeri de Manastırlı İsmail Hakkı Bey'in oğlu Cevdet için yapılan protezdi. Aynı malzemeleri içerdiği anlaşılma birlikte ıhlamur ağacının, protezin Fransız alçısından yapılan kalıbında ve ayak kısmında kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Bu bilgi, ahşabın protezin ana malzemesi olmaktan çıktığını ve protezin belirli kısımlarında destek ürünü olarak kullanıldığını da göstermektedir.

Yirminci yüzyılın ilk yıllarına ait bacak protezi örnekleri
Maison L. Mathieu Kataloğu (Paris: 1907), 444.

106 BOA, Y.MTV. 272/104, Tarihsiz.

107 BOA, ML.EEM. 561/34, 18 Şubat 1321 (3 Mart 1906).

108 BOA, ML.EEM. 672/36, 10 Nisan 1324 (23 Nisan 1908).

1908 yılına gelindiğinde rütbesi binbaşılığa terfi ettirilmiş olan Hüseyin Rıza Efendi'nin hastanedeki görevi konusunda yeni bir karar alındı. 5 Ağustos 1908 tarihinde hastane yönetiminde imâl ettiği protezler için ücret ödenen Hüseyin Rıza Efendi'ye ayrıca maaş verilmesine gerek olmadığı düşünüldü. Hüseyin Rıza Efendi'nin şahsıyla ilgili olmayan ve bütçe yetersizliğinin etkisiyle alınan bu karardan dış tabibi ile mütercim de etkilendi. Bu şekilde Hüseyin Rıza Efendi'nin buradaki resmi görevine son verilmiş oldu.¹⁰⁹ Ancak dönemde proteze duyulan ihtiyaç göz önüne alındığında bu alanda ustalaşan isimlerin kurumlarda ya da özel olarak çalışmalarına devam ettiği tahmin edilmektedir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde engelliler, fizyoterapi açısından da desteklenmekte, bu şekilde protez kullanımı için altyapı oluşturulmaktaydı. Bunun için Gülhane Seririyat ve Hamidiye Etfal hastanelerinde Avrupa'dan getirtilen modern cihazlarla felçli hastaların tedavileri sürdürülmekteydi.¹¹⁰ Alman doktorların yönetimine bırakılan Gülhane Seririyat Hastanesine daha açılışının ilk yılında Almanya'dan Doktor Prof. Hoffmann getirtilerek masaj tedavisine başlanılmıştı.¹¹¹ Bu dönemde sağlık alanındaki gelişmelerde, Almanların etkisi hissedilmekteydi. Hamidiye Etfal Hastanesi için de cerrahî malzeme tedarikinde yine Almanlardan yardım alındı ve bu iş için bir Alman görevlendirildi.¹¹²

Aynı dönemde bu iki hastanede yaşanan gelişmelerden Darülacezenin de faydalandırılması düşünüldü. 1903 yılında söz konusu cihazlardan getirtildi ve böylece fizyoterapi çalışmaları burada da başlatıldı. 1906 yılında da protez yapımı için önemli bir tesis kurulması talep edildi. Bu konudaki girişimci, Tersane-i Amirede *Protez Kol ve Bacak Fabrikası Memuru* olarak görev yapan *Yüzbaşı Osman Efendi*'ydi. Osman Efendi'nin tasarısına göre bu fabrika, hem Darülacezedeki kimsesizlere iş istihdamı sağlayacak hem de protez kol ve bacak üretiminin yanında cerrahî malzeme imâl edilecek geniş bir tesis olacaktı. Bu fabrikada bütün hastane ve askerî daireler için gerekli olan malzemeler yapılacak ve tamirine ihtiyaç duyulanlar da yenilenmiş olacaktı. Fabrikanın kurulması hâlinde Avrupa'dan birçok masraf yapılarak getirtilen ürünler, Darülacezede üretilmiş olacak ve daha başlangıçta tahmini olarak yıllık 150.000 kuruş gibi bir gelir de elde edilecekti. Fabrikanın kurulması için daha önce de girişimde bulunulduğu ve gereken malzemelerin arz edildiği ifade edilmekteydi. Bu önerinin kabul edilmesi durumunda çalışacak görevliler de düşünülmüştü. Bu alanda tecrübesi olan Bahriyeden İstanbullu Yüzbaşı Hüseyin İsmet, Beşiktaşlı Mülazım Rifat Emin ve Edremitli Mülazım Ahmet Ali Efendiler burada çalışacakları gibi protez yapımını da bu alanda yetişmek isteyenlere öğreteceklerdi.¹¹³ Fakat bunun gerçekleşmediği tahmin edilmektedir. Zira bu talepte bulunan kişinin birkaç yıl sonrasında yine Tersane-i Amirede

109 BOA, ML.EEM. 696/29, 30 Temmuz 1324 (12 Ağustos 1908).

110 BOA, DH.MKT. 753/12, 2 Ağustos 1319 (15 Ağustos 1903).

111 BOA, İ.HUS. 78/42, 7 Teşrinisani 1315 (19 Kasım 1899).

112 BOA, İ.HUS. 147/12, 8 Teşrinievvel 1322 (21 Ekim 1906).

113 BOA, DH.MKT. 1084/9, 11 Mayıs 1322 (24 Mayıs 1906).

çalışmaya devam eden Osman İsmail Efendi olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte söz konusu girişim, protezlerin diğer birimlerde de yapılması gerektiği fikrinin oluştuğunu açık bir şekilde göstermektedir.¹¹⁴

Protez Ustalarının Artışı ve Engellilere Yansımaları

Protez imalat merkezlerinin artışı konusundaki girişimlerle yeni bir iş kolu oluşturulmaya çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Zira kısa süre içinde protez imâlinde yaşanan bu gelişme ve alandaki ustaların artışı, rekabeti de beraberinde getirmiştir. Buna dair Kadri Ağa'nın protezi örnek gösterilebilir. Sadaret Müsteşarlığında odacılık yapan bu kişinin 1907'de sol bacağı dizinden kesilmişti. Kadri Ağa, ameliyat sonrasında atıyye-i seniyye ödeneğinden karşılanmak üzere bir protez yapılmasını talep etti.¹¹⁵ Yapılan muayene neticesinde Kadri Ağa'nın protezinin 2.470 kuruşa imâl edilebileceği ve yapımı için ölçüsünün de alındığı Tophane-i Amiredeki ilgili memur tarafından bildirildi.¹¹⁶ Ancak Sadaret tarafından bu miktar yüksek bulundu. Zira aynı şekilde bacağı dizinden ampüte edilen Giresunlu Talib için gereken protezin Avrupa'dan 1.500 kuruşa getirtilme imkânı olduğu, dahası Tersane-i Amire ve Tophane-i Amirede protez yapabilen zabıtların bulunduğu ve bunlar tarafından uygun fiyatla protez yapılabilceği düşünüldü. Bu sebeple verilen fiyatın acilen incelenmesi istendi.¹¹⁷ Tophanedeki ustanın, masrafın düşürülemeyeceğini bildirmesi¹¹⁸ üzerine Tersane-i Amire ile görüşüldü. Bu kurumda çalışan protez imalatçısı Osman İsmail Efendi¹¹⁹ tarafından düzenlenen raporda hastanın muayene edildiği ve söz konusu protezin 1.500 kuruşa yapılabilceği beyan edildi.¹²⁰ Bunun üzerine de Kadri Ağa'nın protezi için söz konusu miktarın Osman İsmail Efendi'ye ödenmesi uygun bulundu.¹²¹ Bu bilgiler iki önemli sonucu ortaya koymaktadır. Biri protez ücretlerinin hâlâ istenen miktarlara düşürülemediği, diğeri de fiyatların düşürülmesi için girişimlerin olduğu ve rekabetin yaşanmaya başladığıdır. Bunun dışında rekabet fikrini, Osman İsmail Efendi'nin protez ustası olduğuna dair bir kartvizit yaptırması ve protez ücretinin imalatçı ustaya verildiği bilgisi de desteklemektedir.

114 Aynı dönemde başka girişimde bulunanlar da vardı. Zira Gümüşsuyu Marangozhanesinde Bursalı Mustafa Çavuş da bir protez imâl etmişti. BOA, DH.MKT. 517/50, 25 Nisan 1318 (8 Mayıs 1902); BOA, BEO. 1862/139644, 25 Mayıs 1318 (7 Haziran 1902). Fakat Mustafa Çavuş'un daha önce eğitim için Avrupa'ya gönderildiğine, ya da eğitilmiş kişilerin yanında bu işi öğrendiğine dair bir bilgiye ulaşılamadı. Bundan hareketle de yaptığı protezin eski usuldeki ahşap bacak mı yoksa modern usullerle üretilen bir protez mi olduğu kesin olarak tespit edilemedi.

115 BOA, BEO. 3102/232606, 4 Temmuz 1323 (17 Temmuz 1907).

116 BOA, BEO. 3127/234521, 4 Ağustos 1323 (17 Ağustos 1907).

117 BOA, BEO. 3127/234521, 6 Ağustos 1323 (19 Ağustos 1907).

118 BOA, BEO. 3158/236783, 16 Eylül 1323 (29 Eylül 1907).

119 Bu kişinin Darülacezede fabrika kurulmasını isteyen isim olduğu tahmin edilmektedir. Zira Bahriye Nezaretinde görevli olan Osman İsmail Efendi'nin 1902 yılında Tersane-i Amirede çalıştığı anlaşılmaktadır. BOA, ML.EEM. 418/5, 28 Ağustos 1318 (10 Eylül 1902).

120 BOA, BEO. 3158/236783, 17 Eylül 1323 (30 Eylül 1907).

121 BOA, BEO. 3158/236783, 18 Eylül 1323 (1 Ekim 1907); BOA, DH.MKT. 1206/65. 6 Teşrinievvel 1323 (19 Ekim 1907).

Kartvizitinden de anlaşıldığı üzere kurum dışında özel olarak iş yapmaktadır. Kartvizitte “Tersâne-i Âmire Yüzbaşlarından Sun ‘i El ve Ayak ve Korse ve Kasık [Fitik] Bağı ve Âlât-ı Cerrahiye ‘Âmili Capitaine de Marine Osman İsmail-Ortopédiste” ifadesi yazmakta ve adres olarak da Babıali Caddesi’nde İbrahim Nazif Eczahanesi gösterilmektedir.¹²² Ortopedi uzmanı bir doktor olmamasına rağmen kendisini ortopedist olarak tanıtan Osman İsmail’in verdiği bu bilgi, söz konusu alanda uzmanlaşanların da aynı unvanı kullandığına, protez ve cerrahî malzeme üretiminin uzmanlaşmaya doğru giderek ayrı bir alan olmaya başladığına işaret etmektedir. Adres olarak gösterdiği eczananın de protez üretim merkezi değil, kendilerine ulaşılabilecek bir ofis olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Tersane-i Amire yüzbaşlarından ortopedist Osman İsmail Efendi'nin kartviziti
BOA, BEO. 3158/236783.

II. Abdülhamid Dönemi'nde, şimdikiye kadar örnek olarak gösterilenlerle birlikte en az 98 kişinin protez yapımına dair resmi başvurusuna ulaşılmıştır.¹²³ Ekonomik olarak

¹²² BOA, BEO. 3158/236783, Tarihsiz.

¹²³ BOA, BEO. 669/50107; BOA, BEO. 585/43819; BOA, BEO. 388/29072; BOA, BEO. 452/3397; BOA, BEO. 473/35406; BOA, BEO. 587/43973; BOA, BEO. 605/45308; BOA, BEO. 678/50795; BOA, BEO. 770/57719; BOA, BEO. 1141/85510; BOA, BEO. 1021/76568; BOA, BEO. 1043/78156; BOA, BEO. 1048/78555; BOA, BEO. 1132/84874; BOA, BEO. 1142/85597; BOA, BEO. 1150/86233; BOA, BEO. 1245/93310; BOA, BEO. 1397/104729; BOA, BEO. 1404/105266; BOA, BEO. 1441/108056; BOA, BEO. 1467/109996; BOA, BEO. 1725/129342; BOA, BEO. 1979/148391; BOA, BEO. 2436/182642; BOA, BEO. 2505/187846; BOA, BEO. 2605/195353; BOA, BEO. 2636/197630; BOA, BEO. 2729/204629; BOA, BEO. 2920/218966; BOA, BEO. 2977/223206; BOA, BEO. 3085/231358; BOA, BEO. 3171/237758; BOA, BEO. 3061/229542; BOA, BEO. 3102/232606; BOA, BEO. 3127/234521; BOA, BEO. 3158/236783; BOA, BEO. 3152/236339;

gücü yetmeyenlerin devlete başvuruda bulunduğu düşünülse dahi bu sayı ilk bakışta çok az görünmektedir. Fakat yeni gelişme gösteren bir alan için önemsenmeyecek bir rakam olarak değerlendirilmemelidir. Sayının az olması, engellilerin büyük bir çoğunluğunun bu gelişmeden haberdar olmamasıyla ilişkilendirilebilir. Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli şehirlerinden protez için talepte bulunulması, dönemin haberleşme ve ulaşım şartlarının da göz ardı edilmesi için yeterli değildir. Bununla birlikte bazı ustaların da eğitim almadan protez yaptığına dair örnekler vardır. Bu da memleketin çeşitli yerlerinde eski usulde *tahta/ ahşap bacak* yapıldığını düşündürmektedir. Bundan hareketle de asıl etkinin, modern protezlerin hastaya uyumlu yapılması gerektiği, proteze ihtiyaç duyan engellilerin bunun için İstanbul'a gelmeleri zorunluluğu ve dönemin şartlarından dolayı da bu seyahatin onlar için zorluğu olsa gerektir. Bu şartlar dikkate alındığında modern protezlerin yerine ahşap bir destek malzemesiyle idare ettikleri tahmin edilmektedir.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Avrupa'ya personel gönderildiği ve bu kişilerin modern protez yapımını öğrenerek başkalarını da yetiştirdikleri anlaşılmaktadır. Zira başlangıçta Tersane-i Amirede başlayan protez imalatı, kısa süre içinde Tophane-i Amirede de yapıldı. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında daha fazla yaygınlık göstererek Hamidiye Etfal Hastanesi ve Darülaceze gibi kurumlarda da yeni atölyelerin açılmasına yönelik girişimlerde bulunuldu. Bu alanda geniş çaplı atölyelerin kurulmasına yönelik girişimler de taleplerin artışından kaynaklanmış olmalıydı. Bu gelişmeler sayesinde istenen seviyelere indirilemese de ilk yıllara nispeten uygun fiyatla daha fazla protez yapma imkânı ortaya çıkmış oldu. İlk başta özel imalatçılara yönlendirilen hastalar birkaç örnekle sınırlıydı. Ancak ilk devlet destekli yerli modern protez örnekleri, kısa süre içinde protez talep eden engellilerin artış göstermesinde

BOA, BEO. 3329/249611; BOA, BEO. 3195/239616; BOA, BEO. 3249/243608; BOA, BEO. 3254/243988; BOA, BEO. 3300/247440; BOA, BEO. 3407/255493; BOA, BEO. 3433/257452; BOA, BEO. 3484/261260; BOA, BEO. 1063/79651; BOA, BEO. 827/61998; BOA, DH.MKT. 21/49; BOA, DH.MKT. 247/60; BOA, DH.MKT. 280/3; BOA, DH.MKT. 350/46; BOA, DH.MKT. 166/25; BOA, DH.MKT. 351/8; BOA, DH.MKT. 373/35; BOA, DH.MKT. 363/24; BOA, DH.MKT. 354/10; BOA, DH.MKT. 436/76; BOA, DH.MKT. 421/19; BOA, DH.MKT. 596/24; BOA, DH.MKT. 1189/63; BOA, DH.MKT. 2162/105; BOA, DH.MKT. 2132/69; BOA, DH.MKT. 2149/57; BOA, DH.MKT. 2156/105; BOA, DH.MKT. 2196/51; BOA, DH.MKT. 2342/83; BOA, DH.MKT. 2409/47; BOA, DH.MKT. 2167/2; BOA, DH.MKT. 2485/19; BOA, DH.MKT. 480/23; BOA, DH.MKT. 901/7; BOA, DH.MKT. 928/11; BOA, DH.MKT. 917/51; BOA, DH.MKT. 943/65; BOA, DH.MKT. 997/28; BOA, DH.MKT. 1016/55; BOA, DH.MKT. 1061/8; BOA, DH.MKT. 1136/43; BOA, DH.MKT. 1206/65; BOA, DH.MKT. 1230/2; BOA, DH.MKT. 2688/64; BOA, DH.MKT. 1188/85; BOA, DH.MKT. 1209/47; BOA, DH.MKT. 1219/7; BOA, DH.MKT. 2671/52; BOA, DH.MKT. 2691/54; BOA, DH.MKT. 2725/90; BOA, DH.MKT. 2739/97; BOA, DH.MKT. 2753/82; BOA, DH.MKT. 2772/49; BOA, DH.MKT. 2774/48; BOA, DH.MKT. 2747/7; BOA, DH.MKT. 2755/62; BOA, ML.EEM. 470/12; BOA, ML.EEM. 485/88; BOA, ML.EEM. 507/65; BOA, ML.EEM. 509/72; BOA, ML.EEM. 571/21; BOA, ML.EEM. 574/69; BOA, ML.EEM. 584/98; BOA, ML.EEM. 597/23; BOA, ML.EEM. 615/58; BOA, ML.EEM. 624/20; BOA, ML.EEM. 638/49; BOA, ML.EEM. 648/26; BOA, ML.EEM. 644/26; BOA, ML.EEM. 645/8; BOA, ML.EEM. 645/44; BOA, ML.EEM. 673/34; BOA, ML.EEM. 696/24; BOA, ML.EEM. 712/36; BOA, ML.EEM. 696/64; BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.) 638/31; BOA, Rumeli Müfettişliği-Selanik (TFR.I.SL.) 40/3950; BOA, Rumeli Müfettişliği-Makamat (TFR.I.MKM.) 35/3496; BOA, HR.SFR.04. 796/87; BOA, Yıldız Perakende Askeri Maruzatı (Y.PRK.ASK.) 253/5; BOA, Y.PRK.AZJ. 28/12; BOA, Y.MTV. 296/117; BOA, Y.MTV. 291/83.

etkili oldu. Bu gelişmenin de daha rahat hareket imkânına kavuşmak isteyen engellilere umut olduğunu göstermektedir.

II. Abdülhamid Dönemi sonrasında Balkan Savaşlarının ve Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle hasta sayısı arttı. Hasta sayısı, protez ihtiyacını ve dolayısıyla bu alanda çalışanları da artırdı. İhtiyaçtan kaynaklı olarak da Avrupa'ya ihtisas için yeni personel gönderildi. Böylece bu alandaki gelişmeler, hız kesmeden devam etmiş oldu.¹²⁴

Sosyal Devlet Düşüncesinin Protez İmalatına Etkisi

Osmanlı Devleti, on dokuzuncu yüzyılda toplumsal gelişmeleri destekleme konusunda önemli atılımlar yaptı. Protez imalatının devlet kurumlarında yapılmaya başlanması da bu atılımların önemli aşamalarından biridir. 1880'li yıllarda İstanbul'da özel imalatçılarla başlayan protez çalışmaları, 1893'ten itibaren devlet birimlerinde yapılmaya başlandı. Kurumlarda açılan atölyeler ve buralardaki protez üretimi üzerine kısa süre içinde bir hayli başvuru yapıldı. Başvuru yapan 98 kişiden bir kısmının uzvunu kaybetme nedenine ulaşılamamaktadır. Ulaşılabilenlerden birinin bacağı yanmış ve 30'a yakını da hastalık sebebiyle bacağının belirli kısımlarını kaybetmişti. Bunların dışında önemli bir kısmı da sakatlanma sebebiyle engelli kalmıştı. Kol protezine ihtiyaç duyan engellilerin çoğu ise kaza geçirmişti. Protez için başvuru yapanlardan birkaç kişi hariç neredeyse tamamına olumlu cevap verilmiş ve birçoğunun protezi için de devlet birimleriyle görüşülmüştü. İçlerinde çocuk hastaların da olduğu görülen engellilerden ayrıca 11'inin de kadın olduğu tespit edilebilmektedir.

Protezler, 3.000-4.000 kuruş gibi yüksek meblağlara yapılmaktayken devlet birimlerindeki yerli imalatın belirli bir düzene girmesiyle ücretler de protezin yapısına göre 500-2.000 kuruş seviyesine kadar düştü. Bu meblağların ödenmesi konusunda sıkıntı yaşayan hastalar ya da hasta yakınlarının büyük çoğunluğu, muhtaç olduğunu bildirmekte ve devletin yardımını talep etmekteydi. Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti'nin sosyal devlet olma yolundaki adımlarından biri olarak protez yapımını gündemine aldığı görülmektedir. Bunda yüksek maliyetlerin etkisinin olduğu açıktır. Bununla birlikte dönemin tıbbî gelişmeleri ışığında engelli vatandaşlarına el uzattığı, yapılan taleplere verilen cevaplardan anlaşılmaktadır. Zira Sultan, talep edilen protezlerin büyük bir çoğunluğunun masrafının *atiyye-i seniyye* ödeneğinden verilmesi konusunda irade buyurmuştur. Birkaçı hariç olmak üzere diğer talepler de geri çevrilmemiş, bunların imâl masraflarının askeriye ve diğer devlet kurumları tarafından ödenmesi uygun bulunmuştur. Ödenemeyeceği bildirilenlerin içinde

124 Daha geniş bilgi için bkz. BOA, Hariciye Nezareti İdare Evrakı (HR.İD.) 1391/34, 19 Şubat 1330 (4 Mart 1915); BOA, HR.İD. 1391/36, 26 Şubat 1330 (11 Mart 1915); BOA, HR.İD. 1391/37, 9 Mart 1331 (22 Mart 1915); BOA, HR.İD. 1391/38, 12 Haziran 1331 (25 Haziran 1915); BOA, HR.İD. 1391/39, 16 Haziran 1331 (29 Haziran 1915), BOA, HR.İD. 1391/40, Tarihsiz; BOA, HR.İD. 1391/41, 12 Temmuz 1331 (25 Temmuz 1915); Kurnaz Şahin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûlleri...".

askeri personel olan Kolağası Mehmed Efendi'nin oğlu için yapımını talep ettiği protez yer almaktaydı. Bunun sebebinin ise ekonomik olarak protezin masrafını karşılayabilecek güce sahip olduğu düşüncesinden ileri geldiği tahmin edilmektedir. Zira olumsuz cevap alan Mehmed Efendi'nin maaşından kesilmek üzere çocuğuna protez yapımına karar verilmiştir.¹²⁵ Yine protez talep eden başka bir hastanın muayenesi sonucunda proteze ihtiyacı olmadığı anlaşıldı. Bu kişinin topuğunun bir kısmının ameliyatta kesilmesinden dolayı protez başvurusunda bulunduğu ancak bundan kaynaklı oluşan kısıtlı özel tabanlı ayakkabı ile giderilebileceği görüldü. Masrafının ise devlet tarafından karşılanmasıyla ihtiyaç duyduğu ayakkabı yapıldı.¹²⁶

Protez masraflarının bizzat Sultan tarafından karşılanması konusuna çalışmasında yer veren Özbek, Yıldız Sarayı'nda konumlanan iktidarın pekiştirilmesi için hükümet bürokrasisinin etkisizleştirilmesinin yeterli olmadığını, Sultan Abdülhamid'in hayır ve refah yoluyla saray merkezli siyasi yapıyı topluma yaymaya çalıştığını aktarmaktadır. Bu siyasi yönelime özellikle Meşrutiyet taraftarı muhalif grubun örgütsel bir yapı kazandığı 1890'lı yıllarda ağırlık verdiğini ifade etmektedir. Bu şekilde “*monarşik refah sistemi aracılığıyla padişah, popüler ve paternalist bir figür olarak sunulmuş ve bu yolla yoksul halk ile padişah arasında bir “yakınlık hissi” oluşturulmaya çalışılmıştır*” demektedir.¹²⁷ Özbek'e göre II. Abdülhamid Dönemi'nde yapılan hayırlar, geleneksel uygulamaları akla getirmekteyse de geleneksel motiflerden farklı olarak hayır işleri, hükümdarın şahsi hayırları olarak “*modern sosyal yardım ve sağlık kurumları*” yoluyla yeni ve başarılı bir şekilde sunulmaktaydı. Padişah hediyesi olan atıyye-i seniyye, II. Abdülhamid iktidarının güçlendirilmesinde bir araç olarak zikredilmekte, yani meşruiyetin kazanılmasındaki önemli yollardan biri olarak görülmektedir. Bu vasıta ile yardım yapılması, padişahın fakir ahalinin sorunlarıyla yakından ilgilenmesini sağlarken ahalinin de padişaha karşı bağlılığının beklendiği şeklinde yorumlanmaktadır.¹²⁸ Protezin aynı dönemde devlet birimlerinde yapılması ve bunların büyük çoğunluğunun atıyye-i seniyye ödeneğinden karşılanması da bu fikri desteklemektedir. Ayrıca padişahın engellilere destek olduğuna ve protez imâl ettirdiğine dair haber de yapılmış olmalıdır. Zira İstanbul dışındaki örnekler, bu fikri destekler niteliktedir. Bununla birlikte, engellilerin sesinin duyulduğuna ve yapılan protezlerin onların hayata tutunabilmesi için umut ışığı olduğuna da şüphe yoktur.

Engellilerin protez taleplerinin diğer bir boyutu da bu insanların, geçimlerini sağlama kaygısıdır. Bir uzvu ampüte edilen insanların proteze sahip olmaları hayati önem taşımaktadır. Zira bir organın eksikliği, beraberinde işsizliği getirebilmektedir. Bu da insanların düşkün bir hâle gelmesi demek olup ihtiyacı olan insanları başkalarından yardım isteme yoluna

125 BOA, BEO. 2729/204629, 14 Kanunievvel 1321 (27 Aralık 1905).

126 BOA, BEO. 1150/86233, 1 Temmuz 1314 (13 Temmuz 1898).

127 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 31.

128 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 34-35, 123.

sevk edebilir. Orta Çağ'da fakirler, toplum tarafından yardım göremediklerinden kayıp uzuvları için geçici çarelere başvurmakta; dilenci veya satıcı olarak yaşamlarını sürdürmeye çalışmaktaydılar.¹²⁹ Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde durum bundan çok da farklı değildi. Bu dönemde meşru olarak görülebilen dilencilığe bakış açısı, on dokuzuncu yüzyılın sonunda değişti. Dilencilerin halkı rahatsız ettiği ve devletin imajını zedelediği düşünülmeye başlandı. Dahası toplumun elit grubu, dilencilığı çalışmadan başıboş gezmek şeklinde değerlendirerek daha büyük sosyal ve ahlâki bir sorun olarak görmeye başlamıştı.¹³⁰ II. Abdülhamid Dönemi'nde bu insanlara verilecek imkânla topluma kazandırılmalarının bizzat devlet tarafından önemli bir vazife olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu ortamda proteze ihtiyaç duyan engellilerin çalışmaktan başka çarelerinin olmadığı örnekler de vardır. 1908 yılındaki bir başvuru, hastaların bu konudaki durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır: Çorum'un Sungurlu kasabasında ikamet eden muhacirlerden Mehmed, tespit edilemeyen sebeplerle iki ayağını da kaybetmişti. Mehmed, Sungurlu'dan İstanbul'a gelerek Sadarete bir arzuhal sundu. Arzuhalinde ayakları olmadığını, ailesinin geçimini sağlayamadığını vurguladı ve *"her iki cihetle sürünmekteyim"* diyerek durumunu anlatmaya çalıştı.¹³¹ Hakkında yaptırılan araştırma neticesinde fakir olup protez yaptırmak üzere memleketinden İstanbul'a geldiği ve Sultan Ahmet Camii çevresinde gecelediği anlaşıldı.¹³² Mehmed'in ihtiyaç duyduğu protezlerin 1.650 kuruş karşılığında ve bir ay içinde Tersane-i Amirede yapılabileceği Bahriye Nezaretinden bildirildi.¹³³ Bunun üzerine protezlerin parasının da atıyye-i seniyye ödeneğinden karşılanması uygun bulundu.¹³⁴ Bu örnek, yapılacak protezler sayesinde Mehmed'in zor durumdan kurtarılmasının ve ayağa kaldırılarak topluma kazandırılmasının amaçlandığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, birçok alanda Avrupa'ya ayak uydurmadığını fark etmiş, kendini modernize etmenin çarelerini aramaya başlamıştı. Bu anlayışla on dokuzuncu yüzyılda önemli gelişmeler yaşandı. Bu kapsamda sağlık alanında protez ihtiyacı da göz önünde bulunduruldu. Avrupa'da Orta Çağ Dönemi'nde kullanılan tahta bacaklar ve kancalı kollar, on altıncı yüzyıldan itibaren daha kullanışlı ve fonksiyonel bir hâle getirilmişti. Bu gelişmeye Amerika da ayak uydurmuştu. Ancak Osmanlı Devleti çağdaşlarına göre bu alandaki çalışmalarında çok geç kalmıştı. Bundan dolayı da Osmanlı toplumunda modern proteze muhtaç olan insanların bu ihtiyacının, alanında gelişme gösteren diğer devletlerdeki firmalardan

129 Fliegel ve Feuer, "Extremity Prostheses", 316.

130 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, 81.

131 BOA, DH.MKT. 2691/54, 28 Teşrinisani 1324 (11 Aralık 1908).

132 BOA, DH.MKT. 2691/54, 5 Kanunievvel 1324 (18 Aralık 1908).

133 BOA, DH.MKT. 2725/90, 19 Kanunisani 1324 (1 Şubat 1909); BOA, DH.MKT. 2739/97, 3 Şubat 1324 (16 Şubat 1909).

134 BOA, BEO. 3484/261260, 21 Kanunisani 1324 (3 Şubat 1909); BOA, DH.MKT. 2753/82, 16 Şubat 1324 (1 Mart 1909).

temin edildiği görülmektedir. Ancak bunun da kişilerin mevkileriyle sınırlı tutulduğu ve herkese yansımadağı aşıkardır. Bundan hareketle modern yerli proteze dair çalışmaların İstanbul'da 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında başladığı tespit edilebilmektedir. Savaş sonrasında İstanbul'a gelerek protez işiyle de ilgilenmeye başlayan Hugo Avellis'in 1880'li yıllarda protez ürettiği bilgisine ulaşılmaktadır. Fakat arşiv belgelerine yansıyan bilgilerden hareketle devlet birimlerinde protez imâl edilmesinden önce, bunların çok az olduğu görülmektedir. Bu şekilde hem Avrupa'dan getirtilenlerin hem de özel imalatçıya yaptırılan protezlerin maliyetinin yüksek olması ve ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalınması, devlet destekli yerli protez imalatı konusunda Sultan II. Abdülhamid'i harekete geçirmiştir. Böylece modern protez ustalarının yetiştirilmesi ve bunlar vasıtasıyla da ihtiyacın devlete ait atölyelerde yapılacak protezlerle karşılanması amaçlanmıştır. Bu girişim sonuç vererek devlet birimlerinde 1893 yılından itibaren modern protezler yapılmaya başlanmıştır.

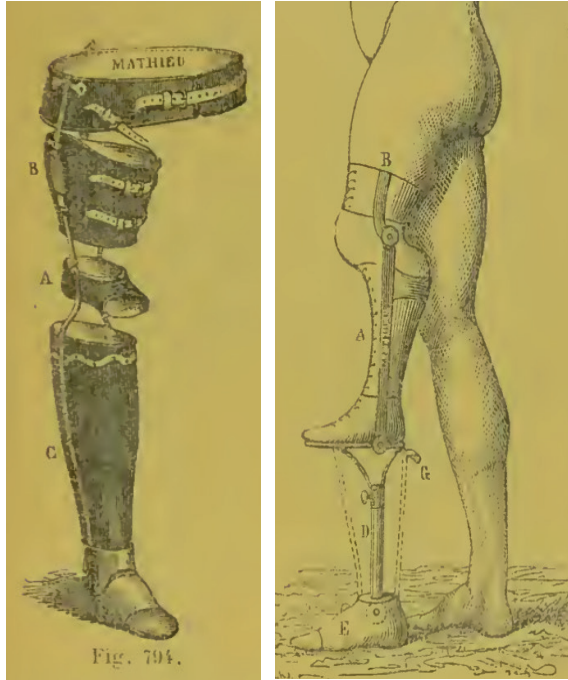
II. Abdülhamid Dönemi'nde elde edilen bilgilere göre modern protez imâli için Avrupa'ya eğitime gitmeden protez üreten ustaların olduğu ve ahşap bacakların hâlâ yapıldığı tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte devletin imâl ettirmek istediği protezlerin modern üretim teknikleriyle yapılanlar olduğu görülmektedir. Modern protezler; ahşap, metal ve deri gibi malzemeleri içeren ve fonksiyonel özelliğe sahip olan ürünlerdir. Bundan dolayı da eski ahşap bacaklardan farklı malzemeler içeren, eklemli protezlerdir. Mathieu'nun kataloglarındaki örnekler de bunu desteklemektedir. Ayrıca *âlât-ı nazike* teriminin kullanılması da bunların eklemli ve hareketli özelliğiyle birlikte nazik ve fonksiyonel olduğuna işaret etmektedir. Mekanik aksama sahip olan ateşli silahların yapıldığı kurumların üretim merkezi olarak seçilmesi de bunu destekler niteliktedir. Zira bu kurumlar, sanayi ve teknoloji konusunda devletin elindeki en gelişmiş fabrikalardı. Buralar, sahip olduğu imkanlar doğrultusunda bu teknolojiyi transfer edebilecek yerlerdi. Bu da iki alan arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Bununla birlikte silah üretiminde Avrupa'yı örnek alan¹³⁵ devletin protez imalatında da aynı şekilde hareket ettiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti, kısa süre içinde bu alanda ilerleme sağlayabilmişse de on dokuzuncu yüzyılın sonunda çağdaşlarına nispeten yetersiz kalmıştı. Protez taleplerinin arşive yansımalarına rağmen yapılan ürünlerin çizimlerinin olmaması dikkat çekmektedir. Bu da kurumsallaşma yolunda daha başlangıç aşamasında olunduğuna işaret etmektedir. II. Meşrutiyet Devri'nde bu alandaki dış desteğin devam etmesi, bir taraftan bu düşüncüyü desteklerken diğer taraftan da alandaki yeniliklerin takip edildiğini göstermektedir.

Devlet, bedensel engelli olan bu insanlara kendi ihtiyacını karşılayabilmesi için destek olmaya çalışırken onları topluma kazandırmayı da hedeflemiş olmalıdır. Özellikle yapılan başvuruların çok büyük bir kısmının bacak ve ayak protezleri olmasından hareketle engelli

135 Silah sanayii konusunda daha geniş bilgi için bkz. Zengin, ... *Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*.

insanları ayağa kaldırmayı amaçladığını göstermektedir. Engelliler açısından bakıldığında bu ayağa kalkış -suni bir uzuvla da olsa- hayata tutunmanın bir gerekliliğiydi. Hastalar eksik uzuvla çalışamayacaklardı. Devletin protez ihtiyacını karşılamaması hâlinde ise bu insanlar farklı çareler aramaya itilmiş olacaktı. Arşiv belgelerinden hareketle incelenen dönemde ilk bakışta modern protez kullanımının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Başvuru yapan engellilerin, yalnızca İstanbul'da değil Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaşadıkları görülmektedir. Buna rağmen dönemin iletişim ve ulaşım şartlarının gelişmişlik durumu ve bir de engelli vatandaşların seyahat imkânları dikkate alınırca bu şartların yapılan başvuruların az olmasındaki önemli sebeplerden birini oluşturduğunu görmek mümkündür. Sayının az olmasındaki diğer bir sebebi toplumsal olarak engellilere bakış açısında aramak da gerekir. Fakat az da olsa bu örnekler, artık engellilerin de sosyal ve ekonomik olarak hayata tutunmak için mücadele ettiklerini, modern protez yapımının ve kullanımının bu açıdan onlara umut olduğunu göstermektedir.

On dokuzuncu yüzyılın sonuna ait doğuştan engelliler için bacak protezi örnekleri
Maison L. Mathieu Kataloğu (Paris: 1889), 325.

Protez imalatında dikkat çeken diğer bir husus, başvuruda bulunanların tamamının sağlıklıken çeşitli sebeplerle kol ve bacaklarının belirli bir kısmını ya da tamamını kaybeden insanlar olmasıdır. Her dönemde ve her toplumda doğuştan bedensel engellilerin var olduğu

tahmin edilmektedir. Hele de tıbbın ve tıbbî aletlerin günümüze oranla daha az gelişmiş bir durumda olması, geçmişte doğuştan engelliliğin daha fazla olabileceğini akla getirmektedir. Ancak yapılan başvurularda gösterilen sebepler arasında doğuştan engellilik yoktur ve başvuru sahiplerinin tamamı sonradan engelli olan insanlardır. Bu durumun sebebi olarak sağlıklı iken uzuvlarını kaybeden insanların buna alışkın olmamasıyla -toplum içinde sosyal olarak kendi ihtiyaçlarını karşılarken ya da ailesinin geçimini sağlarken- bir anda yaşanan kaza ve hastalıklar nedeniyle meydana gelen engelliliği, protez vasıtasıyla aşmaya çalışmasında ve bunun için çözüm aramasında görmek mümkündür. Elde edilen belgeler ışığında doğuştan engellilerin başvurularına ulaşılamamasının sebebinin ise toplumun engellilik durumuna bakış açısıyla birlikte dönemin şartlarından, engellilik hâlinin içselleştirilmesinden ve bunun kader olarak görülmesinden ileri geldiği tahmin edilmektedir.

Netice itibarıyla Osmanlı Devleti, çağdaşlarına göre protez imalatında biraz geç kalmışsa da bu alanda girişimini yapmıştır. Bu girişim, kısa süre içinde meyvelerini vermişse de hâlâ istenen seviyeye ulaşamadığı görülmektedir. Bununla birlikte protez imâlindeki maharetli ellerin az olmasına ve atölyelerin kuruluşundaki ekonomik zorluklara rağmen devlet, protez yapımı için başvuruda bulunan engellilerin ihtiyacını karşılamaya, bu insanlara yardım elini uzatmaya çalışmış ve bunu devlet politikası olarak kabul ettiğini göstermiştir. İmâl edilen protezlerin hastaya uygunluğunun tam olarak sağlanması ve belirli bir rehabilitasyon sürecinin olduğu da aşikardır. Üretime başlayan devlet, kısa süre içinde rehabilitasyon çalışmaları için de adım atmıştır. Ancak çalışmanın dışında bir konu olması hasebiyle rehabilitasyon, başlı başına araştırmaya muhtaç bir alan olarak kendini göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Bab-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO) 1021/76568, 1043/78156, 1048/78555, 1063/79651, 1132/84874, 1141/85510, 1142/85597, 1150/86233, 1194/89510, 1212/90852, 1245/93310, 1317/98754, 1348/101038, 1397/104729, 1404/105266, 1441/108056, 1467/109996, 1725/129342, 1862/139644, 1979/148391, 2436/182642, 2505/187846, 2605/195353, 2636/197630, 266/19908, 2729/204629, 2920/218966, 2977/223206, 3061/229542, 3085/231358, 3102/232606, 312/23395, 3127/234521, 3152/236339, 3158/236783, 3171/237758, 3195/239616, 3249/243608, 3254/243988, 3300/247440, 3329/249611, 3407/255493,

3433/257452, 3484/261260, 381/28548, 388/29072, 437/32767, 452/33897, 460/34494, 461/34528, 462/34646, 473/35406, 476/35667, 515/38559, 535/40125, 560/41966, 585/43819, 587/43973, 605/45308, 669/50107, 678/50795, 752/56379, 770/57719, 827/61998.

- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1016/55, 1061/8, 1084/9, 1136/43, 1188/85, 1189/63, 1206/65, 1209/47, 1219/7, 1230/2, 166/25, 1737/12, 1867/12, 21/49, 2132/69, 2138/99, 2149/57, 2156/105, 2162/105, 2167/2, 2196/51, 2305/26, 2342/83, 2409/47, 247/60, 2485/19, 2671/52, 2688/64, 2691/54, 2725/90, 2739/97, 2747/7, 2753/82, 2755/62, 2772/49, 2774/48, 280/3, 287/13, 327/28, 350/46, 351/8, 354/10, 363/24, 373/35, 421/19, 436/76, 480/23, 517/50, 596/24, 753/12, 901/7, 917/51, 928/11, 943/65, 997/28.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti İdare Evrakı (HR.İD) 1391/34, 1391/36, 1391/37, 1391/38, 1391/39, 1391/40, 1391/41.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH) 182/76.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Dahiliye (İ.DH) 1366/11.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Hususî (İ.HUS) 147/12, 22/41, 28/93, 48/72.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İrade Taltifat (İ.TAL) 1/70, 104/9.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Hariciye Nezareti-Sofya Sefareti (HR.SFR.04) 460/13, 460/15, 796/87.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Maliye Nezareti Emlak-i Emiriye Müdüriyeti (ML.EEM) 238/52, 385/36, 418/5, 458/63, 470/12, 480/28, 485/88, 507/65, 509/72, 561/34, 571/21, 574/69, 584/98, 597/23, 615/58, 624/20, 638/49, 644/26, 645/8, 645/44, 648/26, 672/36, 673/34, 696/24, 696/29, 696/64, 712/36.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Şura-yı Devlet (ŞD) 638/31.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Rumeli Müfettişliği-Makamat (TFR.I.MKM) 35/3496.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Rumeli Müfettişliği-Selanik (TFR.I.SL) 40/3950.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Sadaret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS) 306/81.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV) 147/66, 161/44, 272/104, 291/83, 296/117, 65/109, 73/113.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Perakende Askeri Maruzâtı (Y.PRK.ASK) 253/5.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Perakende Arzuhâl ve Journaller (Y.PRK.AZJ) 16/92, 28/12.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Perakende Hazîne-i Hassa Nezareti Maruzât Evrakı (Y.PRK.HH) 29/46.
- T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB) 51/63.

Gazeteler / Newspapers

The Oriental Adviser, 18 ve 20 January 1893.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Alpsoy, Cevat. *Suni Uzun ve Ortopedik Cihazlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1951.

Alsancak, Serap. "Ortez ve Protez Tarihiçesi." *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi* 1, 1 (2000): 27-33.

Altıntaş Selçuk, Betül ve Cihan Çolak. "Türkiye'nin İlk Çocuk Hastanesi; Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi." *Lokman Hekim Journal* 2, 1 (2012): 11-14.

Balcı, Sezai. *Osmanlı Devleti'nde Engelliler ve Engelli Eğitimi Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi*. İstanbul: Libra, 2013.

Başaran, Cem Hakan. "Prof. Tbp. Mirliva Julius Wieting Tarafından Yazılan "Gülhane Hakkında Üçüncü Layiha" Adlı Eserin Çeviri Yazısı." *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 24 (2018): 53-81.

Birdane, Leman, Cemal Cingi, Ömür Elçioğlu ve Nuray Bayar Muluk. "The Development of Artificial Organs and Prostheses Worldwide and in the Ottoman Empire." *Journal of Medical Biography* 24, 3 (2016): 323-327.

Braye, Gérard. "Louis Mathieu, Coutelier Chirurgical Parisien d'origine Belge." *Actes. Société Française d'Histoire de l'Art dentaire* 19 (2004): 50-54.

Demirel, Fatih. *Osmanlı'da Sağır-Dilsiz ve Âmaların Eğitimi Dilsiz ve Âma Mektebi*. İstanbul: İdeal Kültür, 2013.

Duongé, Sébastien. "Hugo Avellis: "C'est un Brave Homme"." *The Ledger, Bulletin of The Feriköy Protestant Cemetery Initiative* 1, 1 (2021): 2-4.

Finch, Jacqueline. "The Ancient Origins of Prosthetic Medicine." *The Lancet* 377, 9765 (2011): 548-549.

Fliegel, O ve S. G. Feuer. "Historical Development of Lower-Extremity Prostheses." *Orthopedic & Prosthetic Appliance Journal* December (1966): 313-324.

Gültekin, Elif. "The First Production of Artificial Limbs in the Ottoman State." *Lokman Hekim Dergisi* 11, 1 (2021): 124-130.

Herodotos, *Tarih-Dokuzuncu Kitap*. Çeviren Müntekim Ökten. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2006.

Heybet, Safa. "Bahriye Sağ Kolağası Hüseyin Efendi; Hamidiye Etfal Hastanesi'nde İlk Pediatrik Fizyoterapi ve Ortez-Protez Uygulamaları." *Lokman Hekim Dergisi* 10/1 (2020): 77-83.

Karakaş Özbayrak, İzi. *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları (1876-1909)*. İstanbul: Libra, 2011.

Kirkup, John. *A History of Limb Amputation*. London: Springer, 2007.

Kurnaz Şahin, Feyza. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyo-Ekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)." Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2012.

Maison L. Mathieu Kataloğu. Paris: 1889.

Maison L. Mathieu Kataloğu. Paris: 1907.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2004.

Ovalıoğlu, İlhan. “Protezin Tariđesi.” *Yediküta Dergisi* 35 (2011): 47-51.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet-Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*. İstanbul: İletişim, 2008.

Tanaçan, Hayri. “Türk Ortopedisinin Tariđesi.” *Acta Orthop Traumatol Turc* 27/3 (1993): 151-159.

Zengin, Ersoy. *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii (1861-1923)*. İstanbul: Kitabevi, 2020.

Whitman, Sidney. *Turkish Memories*. London: William Heinemann, 1914.

Elektronik Kaynaklar /Electronic Sources

Alsancak, Serap. “Protez tanımı, tariğesi, alt ekstremite amputasyonları, nedenleri, seviyeleri.” Erişim 06.05.2021. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/36411/mod_resource/content/1/Protez%20tan%C4%B1m%C4%B1%2C%20tarih%C3%A7esi%2C%20alt%20ekstremitte%20amputasyonlar%C4%B1%20nedenleri%2C%20seviyeleri.pdf

